अथ श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धः प्रारभ्यते

१
भा०द्वा० ॥श्रीगणेशायनमः जयंतिश्रीपरा .नंदकृपापांगलसद्दृशः यानित्यमनुवर्त्तन्तेसंपदोविगतादृशः १ उ-
टी० क्तस्त्रयोदशाध्यायैर्हरिर्देवाश्रयःसतः अधिष्ठानावधित्वाभ्यामाश्रयश्चेश्वरःसतः २ उक्तोलयावधित्वे
१ नप्राकृतात्यंतिकेलये अधिष्ठानतयाचोक्तोमहापुरुषवर्णने ३ तत्रादौषड्भिरध्यायैःशुकःप्राहपरीक्षि-
ते शेषैस्तत्राखिलान्याहसूतःपृष्टोऽथसत्रिभिः ४ स्वाश्रयश्रवणेकार्यौनविलंबोमनीषिणा इत्येतत्का-
लवैषम्यंचतुर्भिस्तावदुच्यते ५ तत्रतुप्रथमेभाविमागधान्वयभूमिपान् कलिप्रभावतःप्राहसंस्कारादिम-
लीमसान् ६ एवंभूतेसोमवंशेमुकुंद- सैरक्रीडावर्णिताव्याससुतैः वंशोभावी

।श्रीकृष्णायनमः राजोवाच स्वधामानुगतेकृष्णेयदुवंश-
विभूषणे कस्यवंशोभवत्प्र- ह्यामेतदाचक्ष्वमेमुने १ श्री
शुकउवाच योऽस्यःपुरंज- योनामभविष्योबार्हद्रथः॥२

वर्ण्यतेकृष्णभक्तिमुत्कामुक्त्यैववर्त्मना स्तीतिवक्तुम् ७ तदेवंवैवस्वतमनुवं-
शेसोमवंशप्रस्तावेन श्रीकृष्णावतारचरितानिसप्रपंचमनुवर्णितानि अथइदानींभाविसोमवंशःकलौ-
विजातीयसंकरादिमलीमसोवैराग्यद्वाराश्रीकृष्णैकभक्तिनिगमनायानुवर्ण्यते तत्रतुसोमवंशशाखासु
चिरकालानुवर्त्तितयामागधवंशोऽनुक्रम्यते तत्रपूरोर्वंशेउपरिचरोवसुस्तस्यबृहद्रथस्तस्यजरासंधस्त- रामः
स्यसहदेवपुत्रोऽभूदित्युक्तंनवमस्कंधे तत्रैवसहदेवान्मार्जारिस्ततःश्रुतश्रवाइत्यादयोरिपुंजयांताविंशति १

र्भविनोराजानोनिरूपिताः १ तत्रराजापृच्छति इदानींतदुपरितनंवंशंशंकरादिदोषैःप्रपंचयति योंऽस्यदु-
ति रिपुंजयएवपुरंजयः स्वामिनंपुरंजयंहत्वास्वपुत्रंप्रद्योतसंज्ञंराजानंकरिष्यति यस्यपालकोनामसु-

तस्यामात्यस्तुशुनकोहत्वास्वामिनमात्मजम् प्रद्योतसंज्ञंराजानंकर्तायत्पाल-
कःसुतः २ विशाखयूपस्तत्पुत्रोभविताराजकस्ततः नंदिवर्धनस्तत्पुत्रःपंचप्र-
द्योतनाइमे ३ अष्टत्रिंशोत्तरशतंभोक्ष्यंतिपृथिवींनृपाः शिशुनागस्ततोभाव्यः।
काकवर्णस्तुतत्सुतः ४ क्षेमधर्मातस्यसुतःक्षेत्रज्ञःक्षेमधर्मजः विधिसारःसु-
तस्तस्याजातशत्रुर्भविष्यति दर्भकस्तत्सुतोभावीदर्भकस्याजयःस्मृतः ५ नं-
दिवर्धनआजेयोमहानंदिःसुतस्ततः शिशुनागादशैवैतेषष्ट्युत्तरशतत्रय-
म् ६ समाभोक्ष्यंतिपृथिवींकुरुश्रेष्ठकलौनृपाः महानंदिसुतोराजञ्छूद्रागर्भो
द्भवोबली ७ महापद्मपतिःकश्चिन्नंदःक्षत्रविनाशकृत् ततोनृपाभविष्यंतिशू-
द्रप्रायास्त्वधार्मिकाः ८ सएकछत्रांपृथिवीमनुल्लंघितशासनः शासिष्यतिमहा
पद्मोद्वितीयइवभार्गवः ९ ॥ सुतोभविष्यति २ प्रद्योतनाः प्रद्योतसंज्ञाः ३।४।५।६।७

नंदोनामकश्चिन्महापद्मसंख्यायाःसेनायाःधनस्यवापतिर्भविष्यति अतएवमहापद्मइत्यपिनस्यनाम एकमेवछत्रंयस्यांतांपृथिवींशासिष्यतिपालयिष्य ति क्षत्रोत्सादनेदृष्टांतः भार्गवःपरशुरामइव ९ ॥ ६ ॥

१
भा० द्वा० समाः संवत्सरान् १० नवनंदान् नंदं च तत्सुतांश्चाष्टौ एवं नव प्रपन्नान् शरणागतान्विश्वस्तान्विख्यातान्वा द्विजः
टी० कौटिल्यवात्स्यायनादिपर्यायश्चाणक्यः उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति मौर्याः मौर्यसंज्ञाः कथं भोक्ष्यंति तदाह स
२ तस्य चाष्टौ भविष्यंति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः य इमां भोक्ष्यंति महीं राजानः स्म-
शतं समाः १० नवनंदान्द्विजः कश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति तेषामभावे जगतीं मौर्या
भोक्ष्यंति वै कलौ ११ स एव चंद्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति तत्सुतो वारिसार-
स्तु ततश्चाशोकवर्द्धनः १२ सुयशा भविता तस्य संगतः सुयशःसुतः शालिशूक-
स्ततस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति १३ शतधन्वा ततस्तस्य भविता तद्बृहद्रथः मौर्या
ह्येते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् १४ समा भोक्ष्यंति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोद्व-
ह अग्निमित्रस्ततस्तस्मात्सुज्येष्ठोऽथ भविष्यति वसुमित्रो भद्रकश्च पुलिंदो भवि-
ता सुतः १५ ततो घोषः सुतस्तस्माद्वज्रमित्रो भविष्यति ततो भागवतस्तस्माद्देवभू-
तिरिति श्रुतः १६ ॥ १६ ॥ ९ ॥ एवेति चंद्रगुप्तं मौर्यं प्रथ-
मम् १२ । १३ तेषां प्रथमो दशरथः पराशरादिभिरुक्तोऽत्राप्यनुसंधेयः तेन सह मौर्या दश सप्तत्रिंश स्कं०
च्छतोत्तरं सप्तत्रिंशदुत्तरं शतं समाः १४ । १५ । १६ ॥ ७ ॥ ९ ॥ ७ ॥ २

बृहद्रथस्यसेनापतिः पुष्यमित्रोनामस्वामिनंहत्वाराज्यंकरिष्यति सचशुंगानांप्रथमः ततोऽग्निमित्राद
ग्रेनवेसेवंशुंगादशवर्षशताधिकंद्वादशाधिकंवर्षशतम् १७ कथंकाण्वान्यास्यतितदाह शुंगमिति प-

शुंगादशैतेभोक्ष्यंतिभूमिंवर्षशताधिकम् ततःकाण्वानियंभूमिर्यास्यत्यल्पगुणा-
न्नृप १७ शुंगंहत्वादेवभूतिंकण्वोऽमात्यस्तुकामिनम् स्वयंकरिष्यतेराज्यंवसुदेवो-
महामतिः १८ तस्यपुत्रस्तुभूमित्रस्तस्यनारायणःसुतः काण्वायनाइमेभूमिंचत्वा-
रिंशच्चपंचच १९ शतानित्रीणिभोक्ष्यंतिवर्षाणांचकलौयुगे हत्वाकाण्वंसुशर्माणं
तद्भृत्योवृषलोबली गांभोक्ष्यत्यंध्रजातीयःकंचित्कालमसत्तमः २० कृष्णनामाऽथ-
तद्भ्राताभविताप्रथिवीपतिः श्रीशांतकर्णस्तत्पुत्रःपौर्णमासस्तुतत्सुतः २१ लंबोदर-
स्तुतत्पुत्रस्तस्माद्विविकलोनृपः मेघस्वातिश्चविकलादटमानस्तुतस्यच २२ अनिष्ट-
कर्माहालेयस्तलकस्तस्यचात्मजः पुरीषभीरुस्तत्पुत्रस्ततोराजासुनंदनः २३ ॥च-
कोरोनवमोयत्रशिवस्वातिररिंदम॥ ५ स्त्रीकामिनंदेवभूतिनामानंशुंगंहत्वा तदमात्योव-
सुदेवनामाकण्वोराज्यंकरिष्यति १८ काण्वानांचतुर्थःसुशर्मा इमेवसुदेवादयःकाण्वायनावर्षाणांत्रीणिश-
तानिपंचचत्वारिंशद्वर्षाणिचभूमिंभोक्ष्यंति १९ काण्वानांसंततिंसुशर्माणंहत्वाबलीनामान्ध्रोगांभोक्ष्य-

२
भा० द्वा० अष्टकनवमः शिवस्वातिनामा भविता २४।२५।२६ अवभृत्याः अवभृतिर्नगरीतद्राजानः २७।२८ एतेआ
टी० भीरयोमौनव्यतिरिक्ताः पंचषष्टिर्नृपाः एकोनशताधिकं वर्षसहस्रं पृथिवीं भोक्ष्यंति ततः पूर्वोक्ताएवे
३ तस्यापि गोमतीपुत्रः पुरीमान् भविता ततः २४ मेदशिराः शिवस्कंदो यज्ञश्रीस्तत्सुत
स्ततः विजयस्तत्सुतो भाव्यश्चंद्रविज्ञः सलोमधिः २५ एतेत्रिंशन्नृपतयश्चत्वार्यब्द
शतानि च षट्पंचाशच्च पृथिवीं भोक्ष्यंति कुरुनंदन २६ सप्ताभीरा आवभृत्या दशगा
र्दभिनो नृपाः कंकाः षोडश भूपाला भविष्यंति च लोलुपाः २७ ततोष्टौ यवना भाव्याश्च
तुर्दश च पुष्कसाः भूयो दशगुरुंडाश्च मौना एकादशैव तु २८ एते भोक्ष्यंति पृथिवीं दश
वर्षशतानि च नवाधिकां च नवतिं मौना एकादश क्षितिम् २९ भोक्ष्यंत्यब्दशतान्य
गत्रीणि तैः संस्थिते ततः किलिकिलायां नृपतयो भूतनंदोऽथ वंगिरिः ३० शिशुनंदि
श्च तद्भ्राता यशोनंदिः प्रवीरकः इत्येते वै वर्षशतं भविष्यंत्यधिकानि षट् ३१ तेषां त्रयोद
शसुता भवितारश्च बाल्हिकाः॥ एकादशमौनाः २९ त्रीण्यब्दशतानि क्षितिं भोक्ष्यंति तैः संस्थि
ते तेषु मौनेषु भूतेषु किलिकिलायां पुर्यां नृपतयो भविष्यंतीत्युत्तरेणान्वयः ३० अधिकानि च षड्वर्षाणि ३१ रामः
तेषां भूतनंदादीनां यथा अथ बाल्हिकनामानस्त्रयोदशसुता भविष्यंति अथ पुष्यमित्रो नामान्यो राजन्यः॥ ३

अस्यचदुर्मित्रोनामपुत्रः ३२ तथाआंध्राःकौशलाःवैदूरपतयः निषधाश्च एतेचतत्तद्देशनामभिःप्रख्या
तास्तुल्यकालाःखंडमंडलेषुभूपाः ततएतेभोवाह्लिकेभ्यएवभाव्याभविष्यंति ३३ ततश्चमागधानांतुरा
जाविश्वस्फूर्जिर्नामभविता सचपूर्वोक्तात्पुरंजयात्अपरःपुरंजयइतिप्रसिद्धःसन् वर्णान्ब्राह्मणादीन्पुलि

पुष्पमित्रोऽथराजन्योदुर्मित्रोऽस्यतथैवच ३२ एककालाइमेभूपाःसप्तांध्राःसप्तकौ
शलाःवैदूरपतयोभाव्यानैषधास्ततएवहि ३३ मागधानांतुभविताविश्वस्फूर्जिःपु
रंजयः करिष्यत्यपरोवर्णान्पुलिंदयदुमद्रकान् ३४ प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाःस्थापयि
ष्यतिदुर्मतिः वीर्यवान्क्षत्रमुत्साद्यपद्मवत्यांसवैपुरि अनुगंगमाप्रयागंगुप्तांभो
क्ष्यंतिमेदिनीम् ३५ सौराष्ट्रावंत्याभीराश्चशूद्राअर्बुदमालवाः व्रात्याद्विजाभविष्यंति
शूद्रप्रायाजनाधिपाः ३६ सिंधोस्तटंचंद्रभागांकौंतींकाश्मीरमंडलम्

दयदुमद्रकसंज्ञान् म्लेच्छप्रायान्करिष्यति अपरानितिपाठेअन्यान्पुलिंदादिसंज्ञान्वर्णान्करिष्य
तीत्यर्थः ३४ सचएवंकृत्वा अब्रह्मभूयिष्ठा अत्रैववर्ण्यप्रचुरा सतीःप्रजाःस्थापयिष्यति पालयिष्यति
सचपद्मवत्यांपुरि अनुगंगंगंगाद्वारमारभ्य प्रयागपर्यंतंगुप्ताः एतत्संज्ञकाराजानः मेदिनींभोक्ष्यंति ३५
तदनंतरंचसौराष्ट्रादिदेशवर्त्तिनोद्विजाःव्रात्याउपनयनरहिताभविष्यंति ३६ अब्रह्मवर्चसः॥ छ ॥६

१

० द्वा० वेदाचारशून्याः ३७ इमेचम्लेच्छप्रायाभूभृतः तुल्यकालाभविष्यंति किंच एतेसर्वेअधर्मानृतपराः अधर्मे
टी० अनृतेचपरिनिष्ठिताः फल्गुदाअल्पदातारः ३८ उदितास्तमितप्रायाः हर्षशोकादिबहुलाः ३९ असंस्कृताः
४ गर्भाधानादिसंस्काररहिताः प्रजाः भक्षयिष्यंति धनाद्यपहारादिनापीडयिष्यंति ४० किंचतन्नाथाः तेनाथायेषां

भोक्ष्यंतिशूद्रव्रात्याद्याम्लेच्छाश्चाब्रह्मवर्चसः ३७ तुल्यकालाइमेराजन्म्लेच्छ-
प्रायाश्चभूभृतः एतेऽधर्मानृतपराःफल्गुदास्तीव्रमन्यवः ३८ स्त्रीबालगोद्विजघ्ना-
श्चपरदारधनादृताः उदितास्तमितप्राया अल्पसत्वाल्पकायुषः ३९ असंस्कृताः
क्रियाहीनारजसातमसावृताः प्रजास्तेभक्षयिष्यंतिम्लेच्छाराजन्यरूपिणः ४० त-
न्नाथास्तेजनपदास्तच्छीलाचारवादिनः अन्योन्यतोराजभिश्चक्षयंयास्यंतिपीडिताः
४१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेप्रथमोध्यायः १॥ श्रीशुकउवाच ततः-
श्चानुदिनंधर्मःसत्यंशौचंक्षमादया कालेनबलिनाराजन्नंक्ष्यत्यायुर्बलंस्मृतिः १॥

तेजनपदादेशवर्त्तिनोमनुष्याः तच्छीलाचारवादिनः तेषामिवशीलमाचारोवादश्चतद्वंतः ४१ ॥ इतिद्वाद-
शटीकायांप्रथमोऽध्यायः १॥ द्वितीयेतुकलेर्दोषवृद्धौकल्क्यवतारतः अधर्मिष्ठेजनेनष्टेपुनःकृतयुगाग- रामः
मः १ कलिधर्मान्प्रपंचयति ततश्चेत्यादिना १॥ १॥ ॐ॥ ९॥ श्रीरामः ॥ ४

धर्मन्याययोः व्यवस्थायांबलमेव २ दांपत्येभार्यापतिभावेअभिरुचिरेवहेतुः नकुलगोत्रादिः व्यावहारिकेक्र
यविक्रयादौ स्त्रीत्वेपुंस्त्वेच तयोः श्रैष्ठ्येरतिकौशलमेवहेतुः नकुलमाचारोवा ३ आश्रमाणांख्यातौज्ञाने लिं
गमेवदंडाजिनादिकंहेतुर्नत्वाचारविशेषः अन्योन्यापत्तिकारणंच आश्रमादाश्रमांतरप्राप्तौचकारणम् यद्वा

वित्तमेवकलौनृणांजन्माचारगुणोदयः धर्मन्यायव्यवस्थायांकारणंबलमेवहि २
दांपत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैवव्यावहारिके स्त्रीत्वेपुंस्त्वेचहिरतिर्विप्रत्वेसूत्रमेवहि
३ लिंगमेवाश्रमख्यातावन्योऽन्यापत्तिकारणम् अवृत्त्यान्यायदौर्बल्यंपांडित्येचा
पलंवचः ४ अनाढ्यतैवासाधुत्वेसाधुत्वेदंभएवतु स्वीकारएवचोद्वाहेस्नानमेवप्र
साधनम् ५ दूरेवार्ययनंतीर्थंलावण्यंकेशधारणम् उदरंभरतास्वार्थःसत्यत्वेधार्ष्ट्य
मेवहि ६ दाक्ष्यंकुटुंबभरणंयशोर्थेधर्मसेवनम् एवंप्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णेक्षिति
मंडले ७ ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणांयोबलीभवितानृपः प्रजाहिलुब्धैराजन्यैर्निर्घृणैर्द
स्युधर्मभिः ८ ॥ ७ बहूदकहंसादीनामन्योऽन्यापत्तौनमस्कारादिव्यवहारेकारणम् अवृत्त्यासद्वार्पणा
दिदानासामर्थ्येनन्यायदौर्बल्यंपराजयः चापलंवचःबहुभाषणम् ४ असाधुत्वेचौर्याद्यभियोगे प्रसाधनम
लंकारः ५ दूरेवर्त्तमानंवार्ययनंजलाशयस्तीर्थंनतुगुर्वादि स्वार्थःपुरुषार्थः ६ । ७ । ८ ॥ छ ॥ ॥ ६

आच्छिन्ना अपहृता दाराद्रविणानि च यासां ताः अस्थिबीजम् ९। १०। ११ क्षीयमाणेष्वित्यादीनामित्थंकलौग
तप्रायइतिपंचमेनान्वयः क्षीयमाणेषु अल्पप्रायेषु १२ दस्युप्रायेषु चौरतुल्येषु चौर्यानृतवृथाहिंसाद्यानां।

आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यंति गिरिकाननम् शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजनाः ९ अनावृष्ट्या विनंक्ष्यंति दुर्भिक्षकरपीडिताः शीतवातातपप्रावृड्हिमैरन्योन्यतः प्रजाः ९ क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिभिश्चैव संतापेन च चिंतया त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम् ११ क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः वर्णाश्रमवतां धर्मे नष्टे वेदपथे नृणाम् १२ पाखंडप्रचुरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु चौर्यानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषु वै नृषु १३ शूद्रप्रायेषु वर्णेषु छागप्रायासु धेनुषु गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बंधुषु १४ अणुप्रायास्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्थास्नुषु विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु १५ इत्थं कलौ गतप्राये जनेषु खरधर्मिणि धर्मत्राणाय साधूनां जन्म कर्मापनुत्तये

वृत्तयो येषां तेषु १३ छागप्रायासु प्रमाणतः क्षीरतश्च अजातुल्यासु १४ स्थास्नुषु वृक्षेषु विद्युत्प्रायेषु तडिद्वहुलेषु शून्यप्रायेषु धर्मादिरहितेषु सद्मसु गृहेषु १५ जनेषु खरधर्मिणि दुःसहचेष्टिते कलौ गत।। एम प्राये समाप्तप्राये १६ ॥ २ ॥ २ ॥ ७ ॥ श्रीरामः ॥ ५

एतत्स्वपंचयतिचतुर्भिः चराचरगुरोः ईश्वरस्यैव धर्मत्राणेहेतुः गुरुत्वेश्वरत्वयोरुपादानम् अखिलस्यविश्व स्यात्मनःकारणस्येति एवंभूतस्यविष्णोर्जन्मसाधूनांधर्मत्राणायधर्मत्राणप्रयोजनमाह कर्मापनुत्तयेमोक्षा य १७ शंभलग्रामेमुख्यस्यप्रधानस्यनाम्ना विष्णुयशसोब्राह्मणस्यभवनेगृहे १८ धर्मत्राणायप्रकारमाह अश्वमिति असाधवोदम्यंतेयेनतमश्वमारुह्य असिनादस्यून्कोटिशोनिहष्यनीत्युत्तरेणान्वयः असाधु

चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः धर्मत्राणायसाधूनांजन्मकर्मापनुत्तये॥
१७ शंभलग्रामसुख्यस्यब्राह्मणस्यमहात्मनः भवनेविष्णुयशसःकल्किःप्रादुर्भवि
ष्यति १८ अश्वमाशुगमारुह्यदेवदत्तंजगत्पतिः असिनासाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणा
न्वितः १९ विचरन्नाशुनाक्षोण्यांहयेनाप्रतिमद्युतिः नृपलिंगच्छदोदस्यून्कोटिशो
निहनिष्यति २० अथतेषांभविष्यंतिमनांसिविशदानिवै वासुदेवांगरागातिपुण्य
गंधानिलस्पृशाम् २१॥ ऽदमनइतिपाठेकल्किविशेषणम् १९ तस्यपंचः आशुनाशीघ्रगामि
नातेनहयेनअश्वेनक्षोण्यांपृथिव्यांविचरन् अणिमाद्यष्टैश्वर्याणिगुणाश्चसत्यसंकल्पादयःतैरन्वितःनृ
पलिंगच्छदः राजवेषच्छन्नान् २० ततश्चपुनःकृतयुगप्रवृत्तिंवक्तुमाह अथेतिसार्धाभ्यां तेषांपौरजान
पदानांमनांसिविशदानिभविष्यंति तत्रहेतुःवासुदेवस्यांगरागेणचंदनादिनातिपुण्यगंधोऽनिलस्तंस्पृशं

भा० द्वा०
टी०
६

स्यविष्टः स्थूलः २२ कृतयुगप्रवृत्तिमाह यदावतीर्ण इति प्रजानां सूतिः प्रसूतिः २३ तदवतारकालोपलक्ष
णमाह यदा चंद्रश्चेति तिष्यः पुष्यः अयमर्थः चंद्रसूर्यबृहस्पतीनां यदा पुष्यनक्षत्रे योगः तदा तत्कृतयुगं भवि
ष्यति यद्यपि च प्रतिद्वादशाब्दं कर्कराशौ बृहस्पतौ वर्त्तमाने द्वित्रासु अमावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुष्ययो
गः संभवति तथापि तेषां सह प्रवेशोऽत्र विवक्षितः समेष्यंतीति वचनात् अतो नातिप्रसंगः २४ एवं नवम
स्कंधमारभ्यानुक्रांतं वैवस्वतमनोर्वंशद्वयं निगमयति येऽतीता इति उद्देशतः संक्षेपतः २५ कलियुगावांतर

तेषां प्रजाविसर्गश्च स्थविष्ठः संभविष्यति वासुदेवे भगवति सत्वमूर्त्तौ हृदि स्थिते॥
२२ यदावतीर्णो भगवान्कल्किर्धर्मपतिर्हरिः कृतं भविष्यति तदा प्रजासूतिश्च सा
त्विकी॥ २३ यदा चंद्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती एकराशौ समेष्यंति तदा भवति
तत्कृतम् २४ येऽतीता वर्त्तमाना ये भविष्यंति च पार्थिवाः ते त उद्देशतः प्रोक्ता वंशीयाः
सोमसूर्ययोः २५ आरभ्य भवतो जन्म यावन्नंदाभिषेचनम् एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पं

विशेषं वक्तुमाह आरभ्येत्यादिना वर्षसहस्रं पंचदशोत्तरं शतं चेति कयापि विवक्षया वांतरसंख्येयं परीक्षि
न्नंदयोरंतरं द्वाभ्यां न्यूनं वर्षाणां सार्द्धसहस्रं भवति परीक्षित्समकालम् मागधं मार्जारिमारभ्य रिपुंजयांता विं
शतिराजानः सहस्रसंवत्सरं भोक्ष्यंतीत्युक्तं नवमस्कंधे ये बार्हद्रथभूपाला भाव्याः साहस्रवत्सरमिति ततः
परं पंच प्रद्योतनाः अष्टत्रिंशोत्तरं शतं शिशुनागाश्च षष्ठ्युत्तरशतत्रयं भोक्ष्यंति पृथिवीमित्यत्रैवोक्तत्वात् २६॥

कलेःप्रवृत्तिंवृद्धिंचनिरूपयितुंकालज्ञानोपलक्षणमाह सप्तर्षीणांत्विति अयमर्थः प्रागग्रशकटाकारंतारा
सप्तकंसप्तर्षिमंडलं तत्रकिंचिदुन्नतेषाऽग्रस्थानीयोमरीचिःततःपश्चादानम्रयुगकंधराकारोवसिष्ठःसभा
र्यःततःपश्चादीषदुन्न तेषामूलस्थानीयोंऽगिराः ततःपश्चाच्चतुरस्रतारा चतुष्के ईशानेऽत्रिः ततोदक्षिणतः
पुलस्त्यःपुलस्त्यात्पश्चिमतःपुलहः ततउत्तरतः क्रतुः एवंस्थितेतेषांमध्ये यौपूर्वौउदयसमयेप्रथममुदि
तौपुलहक्रतुसंज्ञौतयोस्तुमध्येतयोस्तुपूर्वयोस्तुमध्येयत्समंदक्षिणतःवामदेशावस्थितमश्विन्यादिषुयद

सप्तर्षीणांतुयौपूर्वौदृश्येतेउदितेदिवि तयोस्तुमध्येनक्षत्रंदृश्यतेयत्समंनिशि २७
तेनैवऋषयोयुक्तास्तिष्ठंत्यब्दशतानिच तेत्वदीयेद्विजाःकाल अधुनाचाश्रिता
मघाः २८ विष्णोर्भगवतोभानुःकृष्णाख्योऽसौदिवंगतः तदाऽविशत्कलिर्लोकं
पापेयद्रमतेजनः २९ यावत्सपादपद्माभ्यांस्पृशन्नास्तेरमापतिः तावत्कलिर्वैपृ
थिवींपराक्रांतुंनचाशकत् ३० ॥ ३० ॥ छ ॥ ई ॥ श्रीरामः ॥

न्यतमंनक्षत्रंदृश्यते २७ तेनतथैवयुक्तानृणामब्दशतंतिष्ठंतितेचद्विजाः त्वदीयेकालेऽधुनामघाःआ
श्रितावर्त्तंते २८ यदाविष्णोर्भानुः भातीतिभानुः शुद्धसत्वात्मकोदेहः दिवंवैकुंठंगतः तदाकलियुग
मविशत्यद्यस्मिन्युगेजनःपापेरमतइतिकलियुगस्यलक्षणम् २९ ननुश्रीकृष्णेपृथिव्यांवर्त्तमाने
ऽपिसंध्यारूपेणकलिःप्रविष्टएवाऽसीत्सत्यम् तथापितावत्तस्यपराक्रमोनाभवदित्याह यावदिति यरा

अतोयथोक्तएवकलिप्रवेशकालइत्याह यदादेवर्षयइतिद्वादशाब्दशतात्मकइति दिव्येनमानेनसंध्यांशाभ्यांसहयोद्वादशाब्दशतात्मकःसकलिःतदासंध्यामतिक्रम्यप्रविष्टइत्यर्थः ३१ कलेःप्रवेशकालमुक्त्वातस्यवृद्धिकालमाह यदेति तदाप्रद्योतनात्प्रभृतिवृद्धिंगच्छन्नंदात्प्रभृत्यपिवृद्धिंगमिष्यतीत्यर्थः ३२ ननुयदाकलेर्लिंगमुपलभ्यंतदैवप्रविष्टइतियुक्तंततःपूर्वमेवप्रवेशःततःपरंवृद्धिरित्यत्रकिंप्रमा

यदादेवर्षयःसप्तमघासुविचरंतिहि तदाप्रवृत्तस्तुकलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ३२ यदामघाभ्योयास्यंतिपूर्वाषाढांमहर्षयः तदानंदात्प्रभृत्येषकलिर्वृद्धिंगमिष्यति ३३ यस्मिन्कृष्णोदिवंयातस्तस्मिन्नेवतदाहनि प्रतिपन्नंकलियुगमितिप्राहुःपुराविदः ३३ दिव्याब्दानांसहस्रांतेचतुर्थेतुपुनःकृतम् भविष्यतियदानॄणांमनआत्मप्रकाशकम् ३४ इत्येषमानवोवंशोयथासंख्यायतेभुवि तथाविट्शूद्रविप्राणांतास्ताज्ञेयायुगेयुगे ३५ ॥ णंतत्राह यस्मिन्निति प्रतिपन्नंप्रविष्टमितिज्ञातम्पुराविदःपूर्वज्ञातारः ३३ कलेरनंतरंकृतयुगप्रवेशमाह दिव्याब्दानामिति चतुर्थेकलौप्रवेशेनाद्यपरिमितेनांशेनापिसहातीतेसतीत्यर्थः कृतयुगप्रवेशचिन्हमाह यदानॄणांमनःआत्मप्रकाशकंभविष्यतितदेति ३४ राजवंशोक्तांस्थितिंब्राह्मणादिवंशेष्वप्यतिदिशति इत्येषइति यथायाभिरुच्चनीचावस्थाभिस्ता

एतत्कीर्त्तनस्यवैराग्योपयोगितामाह एतेषामिति नामैवलिंगंज्ञापकंयेषांतेषांकथामात्रेणैवावशिष्टानांकी
र्त्तिरेवस्थिता नतुराज्यपुत्रादयोवा ३६ कलावुत्सन्नानांराजवंशादीनांपुनःप्रवृत्तिप्रकारमाह देवापिःसोम
वंशजःमरुस्तुसूर्यवंशः कलापग्रामोनामयोगिनामित्यादि युक्तंतत्प्रपंचयति राजन्निति पंचभिः ४० ममत्वंकृ

एतेषांनामलिंगानांपुरुषाणांमहात्मनाम् कथामात्रावशिष्टानांकीर्त्तिरेवस्थिताभु
वि ३६ देवापिःशंतनोर्भ्राता मरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः कलापग्राम आसाते महायोगबला
न्वितौ ३७ ताविहेत्यकलेरंते वासुदेवानुशिक्षितौ वर्णाश्रमयुतंधर्मंपूर्ववत्प्रथयिष्य
तः ३८ कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चेतिचतुर्युगम् अनेनक्रमयोगेनभुविप्राणिषुवर्त्तते॥
३९ राजन्नेतेमयाप्रोक्तानरदेवास्तथाऽपरे भूमौममत्वंकृत्वाऽन्तेहित्वेमांनिधनंगताः ४०
कृमिविड्भस्मसंज्ञान्तेराजनाम्नोपियस्यच भूतध्रुक्तत्कृतेस्वार्थंकिंवेदनिरयोयतः
४१ कथंसेयमखंडाभूःपूर्वैर्मेपुरुषैर्धृता मत्पुत्रस्यचपौत्रस्यमत्पूर्वावंशजस्यच ४२॥

त्वेयनेनसूचितांभूतद्रोहप्रवृत्तिंनिंदति कृमीति राजन्नाम्नःराजेतिनामयस्यतस्यापिदेहस्यांते कृमयोवि
ष्ठाभस्मेतिवासंज्ञाभविष्यति तत्कृतेतदर्थंयोभूतध्रुक्भूतेभ्योद्रुह्यतिसकिंस्वार्थंवेद कुतइत्यपेक्षायांहेतु।
त्वेनभूतद्रोहंविशिनष्टि यतोभूतद्रोहान्निरयोभवति ४१ ममत्वप्रकारंप्रपंचयति कथमिति सेयमखंडाभूः।

२
भा०द्वा० उभौमहीकायंचअदर्शनंमृत्युम् ४३ उपसंहरति येयेइति तेसर्वेचकथासु क्रियमाणासु कथामात्राःका
टी० लेनकृताः ४४ ॥ इतिश्री० भा० द्वादश० द्वितीयो० २ ॥ तृतीये भूमिगीतिश्च राज्यदोषादि वर्ण्यते कलौच दोषभू-
८ यिष्ठे दोषहंत्री हरेर्नतिः १ देहेऽहंतां भूमौ च ममतां कुर्वंति अतो बुधाद्युक्तम् तदेव भूमिगीतेः प्रपंचयति
दृष्ट्वेत्यादिना आत्मनि पृथिव्यां जये व्यग्रान् उद्युक्तान् हास प्रकारमेवाह अहो इति १ येन प्रका मेन फेनोप

तेजोऽबन्नमयं कायं गृहीत्वाऽऽत्मतयाऽबुधाः महीं ममतया चोभौ हित्वाऽन्तेऽदर्शनं गताः ॥
४३ येये भूपतयो राजन्भुंजंति वसुमोजसा कालेन ते कृताः सर्वे कथामात्राः कथा-
सु च ४४ ॥ इति० भ० द्वादश० द्वितीयो० २ ॥ श्रीशुक उवाच दृष्ट्वात्मनि जये व्यग्रान्नृ
पान्हसति भूरियम् अहो मां विजिगीष्यंति मृत्योः क्रीडनकान्नृपाः १ काम एष नरेंद्रा
णां मोघः स्याद्विदुषामपि येन फेनोपमे पिंडेयेऽतिविश्रंभिता नृपाः २ पूर्वं निर्जित्य षड्व
र्गं जेष्यामो राजमंत्रिणः ततः सचिवपौराप्तकरींद्रानस्य कंटकान् ३ ॥ ०मे पिंडे देहे विश्रं
भिता विश्वासं नीता येते षां नरेंद्राणामेष कामो मोघ एव स्यात् २ कामं मेव दर्शयति द्वाभ्याम् पूर्वमिति इंद्रि
यार्थलंपटस्य न राज्यप्राप्तिः स्यादिति प्रथममिंद्रियषड्वर्गं निर्जित्य राजमंत्रिणो जेष्यामः सचिवा अमात्याः क राम:
रींद्रा हस्तिपाः तांश्च जेष्यामः कंटकान् प्रतिपक्षान् अस्य अपास्य अथ कंटकानिति वा पाठः ३ ॥ ॥ ८

इति एवंकेचित आशाबद्धहृदयाः ४ एवंकेचिन्मांपुनर्जित्वाऽप्यतितृष्णयाअब्धिंविशंति तदेवमिंद्रियज
येनराज्यंसाधयितुमिच्छंतितेऽतिमंदाइत्याह कियदिति ५ अतःअंतकंनपश्यंती त्युक्तम् तदेवाह या

एवंक्रमेणजेष्यामःपृथ्वींसागरमेखलाम् इत्याशाबद्धहृदयानपश्यंत्यंतिकेंऽतक
म् ४ समुद्रावरणांजित्वामांविशंत्यब्धिमोजसा कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मज।
येफलम् ५ यांविसृज्यैवमनवस्तत्कृताश्चकुरूद्वह गतायथागतंयुद्धेतांमांजेष्यंत्य
बुद्धयः ६ मत्कृतेपितृपुत्राणांभ्रातृणांचापिविग्रहः जायतेत्यंतमतोराज्येममताबद्ध
चेतसाम् ७ ममैवेयंमहीकृत्स्नानतेमूढेतिवादिनः स्पर्द्धमानामिथोघ्नंतिम्रियंते
मत्कृतेनृपाः ८ पृथुःपुरूरवागाधिर्नहुषोभरतोऽर्जुनः मांधातासगरोरामःखट्वांगो।
धुंधुहारघुः ९ तृणबिंदुर्ययातिश्चशर्यातिःशंतनुर्गयः भगीरथःकुवलयाश्वःककु
त्स्थोनैषधोनृगः १० हिरण्यकशिपुर्वृत्रोरावणोलोकरावणः नमुचिःशंबरोभौमोहि
रण्याक्षोऽथतारकः ११ अन्येचबहवोदैत्याराजानोयेमहेश्वराः ॥ १२ मितिकुरूद्वहेति भू

मिगीतंकथयन्शुकःसंबोधयति कुलोद्वहेतितुपाठःस्फुगमः ६ अबुद्धयइत्युक्तंतत्प्रपंचयति मत्कृतइति

रामोनामकश्चित् यद्वा लोकरच्छाद्दाशरथिः
८ । ९ । १० लोकंरावयतीरोदयतीतिलोकरावणः

॥८०६५॥

३

भा० द्वा० सयिडच्चैर्ममतांकृत्वायेअवर्त्तंत तेकालेनकथावशेषाःकृताः विभोइतिसंबोधनम् कुरूद्वहेतिवत् १३॥
टी० जवंशानुकथनस्यतात्पर्यमाह कथाइमाइति विज्ञानंविषयासारताज्ञानम् ततोवैराग्यंतयोर्विवक्षया परेयु
५ षांमृतानांवचोविभूतीः वाग्विलासमात्ररूपाः नतुपारमार्थ्यम् पारमार्थ्ययुक्तंकथनंनभवतीत्यर्थः १४ कस्त

सर्वेसर्वविदःशूराःसर्वेसर्वजितोऽजिताः १२ममतांमय्यवर्त्तंतकृत्वोच्चैर्मर्त्यधर्मि
णः कथावशेषाःकालेनह्यकृतार्थाःकृताविभो १३ कथाइमास्तेकथितामहीयसां
वितायलोकेषुयशःपरेयुषाम् विज्ञानवैराग्यविवक्षयाविभोवचोविभूतीर्नतुपा
रमार्थ्यम् १४ यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादःसंगीयतेऽभीक्ष्णममंगलघ्नः तमेवनित्यं
शृणुयादभीक्ष्णंकृष्णेऽमलांभक्तिमभीप्समानः १५ राजोवाच केनोपायेनभगवन्
कलेर्दोषान्कलौजनाः विधमिष्यंत्युपचितांस्तन्मेब्रूहियथामुने १६ युगानियुगध
र्मांश्चमानंप्रलयकल्पयोः कालस्येश्वररूपस्यगतिंविष्णोर्महात्मनः १७॥ शुकउवाच कृतेप्रवर्त्तते धर्मः चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः [Note: right portion partly illegible] हिपुरु

षाणामुपादेयःपरमार्थस्तत्राह यस्त्विति नित्यंप्रत्यहम् तत्राप्यभीक्ष्णम् १५ कलिदोषोपचयेसति भक्तेर
संभवंमन्यमानःपृच्छति केनोपायेनेति विधमिष्यंति नाशयिष्यंति यथायथावत् १६ कलियुगेकःपरोधर्म
इतिबुभुत्सयापृच्छति युगानीतिब्रूहीत्यनुषंगः आत्यंतिकजिज्ञासयापुनःपृच्छति प्रलयकल्पयोःसंहारस्थि

[illegible] ५

त्त्रयुगधर्मास्तावदाह कृतइति तज्ज्ञैस्तत्कालीनैर्जनैः दानमरागद्वेषतया अभयदानम् तदेव प्रथमस्कंधे शौ
चशब्देनोक्तम् विभोः संपूर्णस्य धर्मस्य १८ तदानीतनजनानाह संतुष्टा इति मैत्राः भूतमैत्रीयुक्ताः श्रमणाः
आत्माभ्यासवंतः १९। २० ब्रह्मोत्तराः ब्राह्मणाधिकाः २१ अनृतेन सत्यम् हिंसया दया असंतोषेण तपः।

श्रीशुकउवाच कृते प्रवर्त्तते धर्मश्चतुष्पात्तज्ज्ञैर्धृतः सत्यं दया तपो दानमि
ति पादा विभोर्नृप १८ संतुष्टाः करुणा मैत्राः शांता दांतास्तितिक्षवः आत्मारामाः
समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः १९ त्रेतायां धर्मपादानां तुर्यांशो हीयते शनैः अध
र्मपादैरनृतहिंसासंतोषविग्रहैः २० तदा क्रियातपोनिष्ठा नातिहिंस्रा न लंपटाः त्रै
वर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप २१ तपःसत्यंदयादानेष्वर्द्धं ह्रसति द्वापरे हिं
सातुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः २२ यशस्विनो महाशालाः स्वाध्यायाध्ययने
रताः आढ्याः कुटुंबिनो हृष्टा वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तमाः २३ कलौ तु धर्महेतूनां तुर्यां
शो धर्महेतुभिः ॥ ऽ) विग्रहेण दानमिति यथासंख्यं योज्यम् हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैरित्ययंक्रमो न विव
क्षितः धर्मस्यार्द्धं ह्रसति क्षीयते अधर्मस्य लक्षणैश्चिन्हैः पादैरित्यर्थः २२ यशस्विनः कीर्त्तिप्रियाः क्षत्रद्विजो
त्तमाः क्षत्रियब्राह्मणप्रधानाः २३ कलौ धर्मपादानां तुर्यांशश्चतुर्थांशः ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

वशिष्यते २४ शूद्रदासोत्तराः शूद्रकैवर्त्तादिप्रधानाः २५ युगानामेवंभूतवैषम्ये कारणमाह सत्वमिति पंच-
भिः २६ मनश्च बुद्धिश्चेंद्रियाणि च सत्वे यदा प्रभवंति २७ यदा कर्मादिषु भक्तिः प्रीतिस्तदा रजोवृत्तिप्रधानं त्रे
तायुगमिति जानीहि २८ काम्यानां कर्मणां विषये यदा प्रीतिस्तदा रजस्तमः प्रधानमद्वापरं जानीहि २९ द्विषा

एधमानैः क्षीयमाणो ह्यंते सोपि विनंक्ष्यति २४ तस्मिन्लुब्धा दुराचारा निर्दया शुष्कवै
रिणः दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः २५ सत्वं रजस्तम इति दृश्यंते पुरुषेगु
णाः कालसंचोदितास्ते वै परिवर्त्तंत आत्मनि २६ प्रभवंति यदा सत्वे मनोबुद्धींद्रिया
णि च तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः २७ यदा कर्मसु काम्येषु भक्तिर्भवति
देहिनाम् तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमान् २८ यदा लोभस्त्वसंतोषो मानो द
भोऽथ मत्सरः कर्मणां चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः २९ यदा मायाऽनृतं तंद्रा निद्रा
हिंसा विषादनम् शोको मोहो भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः ३० यस्मात्क्षुद्रदृशो म
र्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसती ३१ ॥ दनंदुः

खम् ३० कलिदोषान्प्रपंचयति यस्मादित्यादिना यस्मात्कलेर्हेतोः क्षुद्रदृशः मंदमतयः क्षुद्रभाग्याः
अल्पभाग्याः महाशनाः बह्वाहाराः वित्तहीना अपि कामिनश्च स्वैरिण्यः पुंश्चल्यः असतीः असत्यः ३१ १०

दस्यवः उत्कृष्टाः प्रचुरा येषु ते ३२ अव्रता विहिताचारशून्याः अशौचाः शौचशून्याश्च बटवो ब्रह्मचारिणो भविष्यंति कुटुंबिनश्च गृहस्थाः स्वयं भिक्षाटनपरा भविष्यंति न तु भिक्षां दास्यंति तपस्विनो वनस्था वनं हित्वा ग्रामवासा भविष्यंति न्यासिनो यतयः अतिधनादिलोलुपा भविष्यंति ३३ पुनरपि स्त्रीणां स्वभावमाह ह्रस्वकाया इति कटुकभाषिण्यः अप्रियवादिन्यः चौर्यं च माया कपटं मुरु च साहसं यासां ताः ३४ किंच किराटाः वा-

दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाखंडदूषिताः राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः ३२
अव्रता बटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुंबिनः तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनोऽत्यर्थलोलु-
पाः ३३ ह्रस्वकाया महाहारा भूर्यपत्या गतह्रियः शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्यमायोरु-
साहसाः ३४ पणयिष्यंति वै क्षुद्राः किराटाः कूटकारिणः अनापद्यपि मंस्यंते वार्त्तां साधु
जुगुप्सिताम् ३५ पतिं त्यक्ष्यंति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम् भृत्यं विपन्नं पतयः कौ-
लं गाश्चापयस्विनीः ३६ पितृभ्रातृसुहृज्ज्ञातीन्हित्वा सौरतसौहृदाः ॥ ७ ॥

णिजः पणयिष्यंति क्रयविक्रयादिव्यवहारं प्रवर्त्तयिष्यंति किंच सर्वे जनाः अनापद्यपि जुगुप्सितां निंदितां वार्त्तां वृत्तिं साधुः मंस्यंते ३५ सर्वोत्तमम् अपि पतिं द्रव्यहीनं भृत्या त्यक्ष्यंति पतयश्च विपन्नं रोगादिभिर्व्यापाराक्षमम् कौलं कुलपरंपरायातं त्यक्ष्यंति अपयस्विनीः दुग्धदोहाः ३६ सौरतं सुरतनिमित्तं सौहृदं येषां ते ॥ ७ ॥ ७

अतएवनेनंदारोऽत्रभार्याभगिन्यः स्यालाः भार्याभ्रातरः तैःसंवादो मंत्रालोचनंयेषांते ननंदुरितिव्यापा॥-
ठः ३७। ३८। ३९ पिशाचसंदर्शाः पिशाचसदृशाः ४० काकिणिकेविंशतिविराडकमात्रेप्यर्थे विग्रहम्॥७॥

ननंदस्यालसंवादादीनाःस्त्रैणाःकलौनराः ३७ शूद्राःप्रतिग्रहीष्यंतितपोवेषोपजी
विनः धर्मंवक्ष्यंत्यधर्मज्ञाअधिरुह्योत्तमासनम् ३८ नित्यमुद्विग्नमनसोदुर्भिक्ष
करपीडिताः निरन्नेभूतलेराजन्ननावृष्टिभयातुराः ३९ वासोन्नपानशयनव्यवाय
स्नानभूषणैःहीनाःपिशाचसंदर्शाभविष्यंतिकलौप्रजाः ४० कलौकाकिणिके प्य
र्थेविगृह्यत्यक्तसौहृदाः त्यक्ष्यंतिचप्रियान्प्राणान्हनिष्यंतिस्वकानपि ४१ नरक्षिष्य
तिमनुजाःस्थविरौपितरावपि पुत्रान्सर्वार्थकुशलान्क्षुद्राःशिश्नोदरंभराः ४२ क
लौनराजन्जगतांपरंगुरुंत्रैलोक्यनाथानतपादपंकजम् प्रायेणमर्त्याभगवंतमच्युतं
यक्ष्यंतिपाखंडविभिन्नचेतसः ४३ यन्नामधेयंम्रियमाणआतुरःपतन्स्खलन्वाविव
शोगृणन्पुमान् विमुक्तकर्मार्गलउत्तमांगतिंप्राप्नोतियक्ष्यंतिनतंकलौजनाः ४४ गरं

तेविगृह्यवैरंकृत्वा ४१। ४२ महांतमनर्घमाहद्वाभ्यामकलावितित्रिलोकनाथैरवनतंकृतंपादपद्मं
यस्यतंनयक्ष्यंतिनपूजयिष्यंति पाखंडैर्विभिन्नमन्यथाकृतचेतोयेषांते ४३ विवशोगृणन्सन् विमुक्ताः

तदेवं कलिदोषान्प्रपंच्य प्रस्तुतं तन्निस्तारोपायमाह पुंसामिति षड्भिः द्रव्यदेशात्मभिः संभवो येषां तान् चि
त्तस्थः चित्ते स्फुरितः ४५ । ४६ अयमेवोपायो नान्य इति सदृष्टांतमाह यथेति धातुजं ताम्रादिसंश्लेषजातं हे
म्नो दुर्वर्णं मालिन्यं तत्र स्थितो वह्निरेव हरति न तु तोयादि एवं योगिनामपि विष्णुरेव न तु योगादिकमित्यर्थः

पुंसां कलिकृतान्दोषान्द्रव्यदेशात्मसंभवान् सर्वान्हरति चित्तस्थो भगवान्पुरुषोत्त।
मः ४५ श्रुतः संकीर्त्तितो ध्यातः पूजितश्चादृतोपि वा नृणां धुनोति भगवान्हृत्स्थो ज।
न्मायुताशुभम् ४६ यथा हेम्नि स्थितो वह्निर्दुर्वर्णं हंति धातुजम् एवमात्मगतो विष्णु।
र्योगिनामशुभाशयम् ४७ विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः ॥
नात्यंतशुद्धिं लभतेंऽतरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्यनंते ४८ तस्मात्सर्वात्मना राजन्हृ।
दिस्थं कुरु केशवम् म्रियमाणो ह्यवहितस्ततो यासि परां गतिम् ४९ म्रियमाणैर।
भिध्येयो भगवान्परमेश्वरः आत्मभावं नयत्यंग सर्वात्मा सर्वसंश्रयः ५० कलेर्दोष
निधे राजन्नस्ति ह्येको महान्गुणः कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसंगः परं व्रजेत् ५१ ॥ ६

४७ एतदेव विवृणोति विद्येति विद्या देवतोपासना ४८ । ४९ आत्मभावं स्वस्वरूपम् ५० इदानीं कलिं स्तौ
ति द्वाभ्याम् कलेर्दोषनिधे राजन्निति तदेवं हरिकीर्चनादेव कलौ भवति ५१ ॥ ॥ ॥

भा०द्वा० ।५२॥इति०द्वा०तृतीयोध्यायः ३॥चतुर्थेतुचतुर्थोन्कालयानैमित्तिकादयःयत्रसंसारनिस्तारोहरिकीर्ते
टी० चवर्ण्यते १कलिदोषनिवर्त्तकंहरिनामसंकीर्त्तनादिकंसएवचकलौपरमोधर्मइतिप्रश्नद्वयस्योत्तरमु
१२ क्तम्यच्चान्यत्पृष्टंप्रलयकल्पयोर्मानंब्रूहीति तदिदानींतृतीयस्कंधोक्तकालानुवादपूर्वकंनिरूपयति
कालइति सकालःपरमाण्वैयोभुंक्तेपरमाणुताइत्यादिनाकालःकथितःचत्वारित्रीणिद्वेचैकंकृतादि

कृतेयध्यायतोविष्णुंत्रेतायांयजतोमखैः द्वापरेपरिचर्यायांकलौतद्धरिकीर्त्तनात्॥
५२॥इति०द्वा०तृतीयोध्यायः ३॥श्रीशुकउवाच कालस्तेपरमाण्वादिर्द्विपरार्धावधि
र्नृप कथितोयुगमानंचशृणुकल्पलयावपि १ चतुर्युगसहस्रंचब्रह्मणोदिनमु
च्यते सकल्पोयत्रमनवश्चतुर्दशविशांपते २ तदंतेप्रलयस्तावान्ब्राह्मीरात्रिरुदाहृ
ता त्रयोलोकाइमेतत्रकल्पंतेप्रलयायहि ३ एषनैमित्तिकःप्रोक्तःप्रलयोयत्रविश्व
सृक्॥ ७षुयथाक्रमम्संख्यानानिसहस्राणिद्विगुणानिशतानिचेतियुगमानंकथितम् १ तत्र
कल्पमानमाह चतुर्युगेति यत्रचतुर्दशमनवःक्रमेणभवंति २ प्रलयस्तुचतुर्विधःनैमित्तिकःप्राकृ
तआत्यंतिकोनित्यश्चेति तत्रनैमित्तिकंप्रलयमानसहितमाह तदंतइतिद्वाभ्याम् तावान्चतुर्युगसह
स्रप्रमाणःसैवब्राह्मीरात्रिः ३ नैमित्तिकत्वंदर्शयति यत्रयदाविश्वसृक्श्रीनारायणःविश्वमात्मसात्कृ

स्वस्मिन् उपसंहृत्य शेते आत्मभूर्ब्रह्मा च तस्मिन् शेते तयोरभेदविवक्षया वा ब्रह्मण एवानंतासनत्वमु
क्तम् ब्रह्मणो निद्रां निमित्तीकृत्य प्रवर्त्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिक इत्यर्थः ४ प्राकृतिकं प्रलय
माह द्वाभ्याम् द्विपरार्द्धे तु ब्रह्मण आयुषि सप्त प्रकृतयः महदहंकारः पंच तन्मात्राणि ५ संघातो महदा

शेतेऽनंतासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चात्मभूः ४ द्विपरार्द्धे त्वतिक्रांते ब्रह्मणः परमेष्ठि
नः तदा प्रकृतयः सप्त कल्प्यंते प्रलयाय वै ५ एष प्राकृतिको राजन् प्रलयो यत्र लीय
ते आंडकोशस्तु संघातो विघात उपसादिते ६ पर्जन्यः शतवर्षाणि भूमौ राजन्न वर्षति
तदा निरन्ने ह्यन्योऽन्यं भक्षमाणाः क्षुधार्दिताः क्षयं यास्यंति शनकैः कालेनोपद्रुताः
प्रजाः ७ सामुद्रं दैहिकं भौमं रसं सांवर्त्तको रविः रश्मिभिः पिबते घोरैः सर्वं नैव विमुं
चति ८ ततः संवर्त्तको वह्निः संकर्षणमुखोत्थितः दहत्यनिलवेगोत्थः शून्यान् भू
विवरानथ ९ ॥ दिकार्यभूः प्रकृतीनां तत्कार्यब्रह्मांडस्य च प्रलयात् प्राकृतिक इत्यर्थः विघा
तकारणे उपसादिते सति ६ तदेवाह पर्जन्य इत्यादिना वृष्ट्यादिक्रियार्थरूपेणेत्यतः प्राक्तनेन पथेन ७ सामु
द्रादिकं सर्वं रविः पिबते आकर्षति ८ अनिलवेगोत्थः वायुवेगोद्भूतः अनिलवेगो वा इति पाठे अनिले
न वेगो यस्य सः वा रविणा रश्मिभिः पीतमुदकं च दहतीत्यर्थः अनिलवेगो वै इति तु पाठः सुगमः भूविव

भा०ह्वा० शिखाभिर्ज्वालाभिः १० किंचिदधिकं वर्षाणां शतम् सांवर्त्तकः परो वायुर्वाति तदा रजसावृतं खं धूम्रं भ-
टी० वति ११ रभसस्वनैः तीव्रगर्जितैः ब्रह्मांडविवरमध्यगतं विश्वमेकोदकमेकार्णवोदकव्याप्तं भवति १२

१३ उपर्यधः समंताच्च शिखाभिर्वन्हिसूर्ययोः दह्यमानं विभात्यंडं दग्धगोमयपिंडव
त् १० ततः प्रचंडपवनो वर्षाणामधिकं शतम् परः सांवर्त्तिको वाति धूम्रं खं र-
जसावृतम् ११ ततो मेघकुलान्यंग चित्रवर्णान्यनेकशः शतं वर्षाणि वर्षन्ति नदं
तिरभसस्वनैः तत एकोदकं विश्वं ब्रह्मांडविवरांतरम् १२ तदा भूमेर्गंधगुणं ग्रसं-
त्याप उदप्लुवे ग्रस्तगंधा तु पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते १३ अपां रसमथो तेजस्ता-
लीयंतेऽथ नीरसाः ग्रसते तेजसो रूपं वायुस्तद्रहितं तदा १४ लीयते चानिले तेजो-
वायोः खं ग्रसते गुणम् सवै विशति खं राजंस्ततश्च नभसो गुणम् १५ शब्दं ग्रसति
भूतादिर्नभस्तमनु लीयते तैजसश्चेंद्रियाण्यंग देवान्वैकारिको गुणैः १६ महान्ग्र-
सत्यहंकारं गुणाः सत्वादयश्च तम् ग्रसतेऽव्याकृतं राजन्गुणान्कालेन नोदितम् १७

उदप्लुवे उदकेनाप्लाविते सति प्रलयत्वाय अभावाय १३।१४।१५ भूतादिस्तामसोऽहंकारः गुणैर्वृत्तिभिः स

तस्य तु लयो नास्तीत्याह न तस्येति कालावयवैरहोरात्रादिभिः गुणाः भावविकाराः परिणामः विपरिणा
मः अव्यक्तमस्तित्यविकारशून्यम् नित्यं सर्वदैकरूपं वृद्धिरहितमित्यर्थः अव्ययमपक्षयशून्यं सर्वत्र
हेतुकारणमिति १८ किंच वागादिगोचरस्य सविशेषस्य विकारा भवंति इदं तु न तथेत्याह न यत्रेति द्वाभ्यां
लोककल्पः लोकरूपः सन्निवेशो रचनाविशेषः १९ स्वप्नजाग्रत् स्वप्नजागरावस्थायुक्तं सुषुप्तं वा
तद् इंद्रियाभावात् शून्यसादृश्ये हेतुः अप्रतर्क्यम् न पुनः शून्यमेवेत्याह तदिति २० उपसंहरति लय इति।

न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणाः अनाद्यनंतमव्यक्तं नित्यं कारणमव्य
यम् १८ न यत्र वाचो न मनो न सत्त्वं तमो रजो वा महदादयोऽमी न प्राणबुद्धीन्द्रियदे
वता वा न सन्निवेशः खलु लोककल्पः १९ न स्वप्नजाग्रन्न च तत्सुषुप्तं न खं जलं
भूरनिलोऽग्निरर्कः संसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं तन्मूलभूतं पदमामनंति २० ल
यः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोर्यदा शक्तयः संप्रलीयंते विवशाः कालविद्रु
ताः बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण ज्ञानं भाति तदाश्रयम्॥ ७ शक्तयः सत्त्वादयः २१ आत्यंतिकल

यमाह बुद्धीन्द्रियेति द्वादशभिः आत्यंतिकलयो मोक्षः स च ब्रह्मज्ञानेन सर्वप्रपंचलयात्मकः न च प्रपं
चस्यात्मवत्सत्यत्वे लयः संभवतीति ज्ञानरूपाद्ब्रह्मणः पृथग्भूतस्य तस्यासत्त्वमुपपादयति बुद्धिश्चें
द्रियाणि च अर्थाश्च ते एवं ग्राहककरणग्राह्यरूपेण तेषामाश्रयं ज्ञानमेव भाति न पृथक् तत्र हेतुमाह

भा० द्वा० दी० २४

दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामिति अतो यदाद्यंतवत्तद्वस्तु अत्रैवं प्रयोगः विमतं सन्न भवति दृश्यत्वाकारणाव्यतिरेकात् आद्यंतवत्वाच्च रज्जुसर्पादिवदिति २२ तत्राव्यतिरेकं दृष्टांतेन प्रपंचयति दीपइति दीपचक्षुषाणां तेजोविशेषाणां तेजसा यथानव्यतिरेकः तथा धीः कर्त्री खानिकरणानि मात्रा विषयाः ऋताद्ब्रह्मणः पृथक् न स्युः ब्रह्मकार्यत्वात् नन्वेवं कार्यकारणयोरभेदे कार्यासत्वे कारणस्याप्यसत्वप्रसक्त्येन तत्राह अन्यतमादिति कार्यादेस्तंतव्यतिरेकाद्ब्रह्मणः प्रपंचाद्ब्रह्मणोऽस्तिव्यतिरेकः प्रपंचस्य तु न तो नास्तिव्यतिरेकइत्यर्थः २३ यदा तु बुद्धेरसत्वं तदा तदवस्थानां सुतरामसत्वमित्याशयेनाह।

दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामाद्यंतवद्वस्तु यत् २२ दीपश्चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथग्भवेत् एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमादृतात् २३ बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते मायामात्रमिदं राजन्नानात्वं प्रत्यगात्मनि २४ यथा जलधरा व्योम्नि भवंति न भवंति च॥ ६

बुद्धेरिति न तु विश्वतैजसप्राज्ञानामेता अवस्था न बुद्धेरित्याशंक्याह मायामात्रमिति इदं विश्वतैजसप्राज्ञरूपम् २४ आद्यंतवत्वादित्यस्य हेतोरसिद्धिमाशंक्य सावयवत्वेन साधयति यथेति अवयवीति यत्सावयवं तदाद्यंतवत् घटादिवदित्यर्थः अत उदयाप्यया दाद्यंतवत्वाद्विश्वं सन्न भवतीत्यर्थः यद्वा पृथगेवागमापायित्वाद्विश्वं मिथ्या ब्रह्म तु तदवधित्वात्सत्यमिति रा

त्यनेन साध्यते दृष्टांतस्तु पूर्वोक्त एव रज्जुसर्पवदिति॥ ६॥ २॥ ६॥ २॥ ६॥ २४

यथाजलधराद्व्योम्नीतिदृष्टांतस्त्वागमापायितदवधिस्वमात्रेनतुमिथ्यात्वे २५ अन्यतमाहृतादितिप्रति ज्ञातंकारणस्यसत्यत्वमुपपादयतिसत्यमिति अवयवःकारणंप्रोक्तःवाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्ति केत्येवसत्यमित्यादिश्रुतिभिःअत्रयुक्तिमपिदर्शयति विनेतिअंगहेराजन् हियस्मात् अर्थेनावयविना पृथगेवावयवाःप्रतीयेरन् यथापटस्यावयवाःतंतवःपटात्पृथक्प्रतीयंतेतेनहृदिति २६ ननुकार्याभावेकारण- त्वंब्रह्मणःकुतोघटेनसत्यंतदपिनातीवसत्यमित्याह यदितिसामान्यंकारणंविशेषःकार्यंतद्रूपेणान्योऽन्यापा

ब्रह्मणीदंतथाविश्वमवयव्युदयाप्ययात् २५ सत्यंह्यवयवःप्रोक्तःसर्वावयविनामिह॥
विनार्थेनप्रतीयेरन्पटस्येवांगतंतवः २६ यत्सा न्यविशेषाभ्यामुपलभ्येतसभ्रमः॥
अन्योन्यापाश्रयात्सर्वमाद्यंतवद्वस्तुयत् २७ विकारःख्यायमानोऽपिप्रत्यगात्मा-
नमन्तरा॥

श्रयात् परस्परापेक्षत्वेननिरूपणासहत्वादित्यर्थःअतःकारणत्वमवधित्वंव्यापक- त्वमित्यादिकमपियत्सरोक्षत्वादाद्यंतवत्तत्सर्वमवस्तुइत्यर्थः यद्वा तत्रैवहेत्वंतरमेतत् यदुपलभ्येतसभ्र मःसामान्यविशेषरूपत्वात्स्वप्नवत् अन्योन्यापाश्रयादितीदमपिहेत्वंतरंगुणगुणीतिविशेषणविशेष्यव्या प्यव्यापकत्वादिरूपेणपरस्पराधीनसिद्धत्वात्तथाभूतस्वप्नवदितिनिगमनम् अतोयदाद्यंतवत्तत्सर्वमव स्त्वित्यर्थः २७ तदेवमनेकैर्हेतुभिःप्रपंचस्यासत्त्वंप्रसाधितम् तत्रशंका ननुप्रपंचस्यापिप्रकाशमानत्वा दात्मवत्सत्त्वंकिंनस्यादितितत्राह विकारइति ख्यायमानःप्रकाशमानोऽपिविकारःप्रपंचःप्रत्यगात्म

प्रकाशं विना अणुमात्रोऽपि न निरूप्योऽस्ति तं विना निरूप्यः स्याच्चेत्तर्हि सोऽपि चित्समः स्यात् चिद्रूपे-
णात्मना समः स्वप्रकाशो भवेत् तथा च सति सोऽप्यात्मवत् स्यात् एकरूपः स्यादित्यर्थः २८ कुतः इत्यत आह
नहीति ननु सत्यस्याप्यात्मनो जीवब्रह्मरूपं नानात्वमस्त्येव तत्राह यद्येवं नानात्वं मन्यते तर्हि अविद्वान्
कथं तर्हि तयोर्भेदव्यवहारः उपाधिकृतः इत्याह नानात्वमिति तत्र छिद्रयोर्घटाकाशमहाकाशयोरिवेति प-
रिच्छेदापरिच्छेददृष्टांतः ज्योतिषोराकाशजलस्थयोः सूर्ययोरिवेति उपाधिकृतविकारसद्भावेवात

न निरूप्योऽस्त्यणुरपि स्या — च्चेच्चित्सम आत्मवत् २८ नहि सत्यस्य नानात्वमविद्वा-
न्यदि मन्यते नानात्वं छिद्रयोर्यद्वज्ज्योतिषोर्वातयोरिव २९ यथा हिरण्यं बहुधा
समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु एवं वचोभिर्भगवानधोक्षजो व्याख्यायते
लौकिकवैदिकैर्जनैः ३० यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कदर्शितो ह्यर्कांशभूतस्य च चक्षुष-
स्तमः ॥३१॥

योर्बाह्यशरीरस्थवाय्वोरिवेति क्रियाभेदे २९ ब्रह्मण एव प्रपंचव्यवहारालंबनत्वं दृष्टांतेन
स्पष्टयति यथेति क्रियाभिस्तत्तद्रचनाभेदैर्बहुधा कटककुंडलादिरूपेण लौकिकवैदिकैर्वचोभिर्जनैर-
हंकारोपहितैः ३० नन्वहंकारस्य कथं ब्रह्मरूपावरणेन भेदव्यवहारहेतुत्वं तस्य स्वकारणभूतब्रह्मावर-
कत्वासंभवादावरणे वा स्वस्यापि प्रकाशासंभवादित्याशंक्य सदृष्टांतमाह यथेति अर्करश्मय एव मेघरू-
पेण परिणता वर्षंति अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा

श्रोतुरादरदार्ढ्याय संप्रदायप्रवृत्तिमाह पुराणसंहितामिति त्रिभिः ४० स वै बादरायणः प्रीतः सन् मह्यमिमां संहितां प्राहेति पूर्वेणान्वयः ४१ असौ सूत इति पुरतः स्थितमंगुल्या निर्दिश्याह नैमिषालये निमिषारण्यस्थाने ४२ ॥ इति द्वादशे टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥ पंचमे तु समासेन परब्रह्मोपदेशतः राज्ञस्तक्षकसंदंशान्मृत्युभीतिनिवारणम् १ एतत्पुराणं शृण्वन्न भयं प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्य पुराणार्थमनुस्मारयति अत्रेति अयं-

पुराणसंहितामेतामृषिर्नारायणोऽव्ययः नारदाय पुरा प्राह कृष्णद्वैपायनाय सः ४०
स वै मह्यं महाराज भगवान्बादरायणः इमां भागवतीं प्रीतः संहितां वेदसंमिताम् ४१
एतां वक्ष्यत्यसौ सूत ऋषिभ्यो नैमिषालये दीर्घसत्रे कुरुश्रेष्ठ संपृष्टः शौनकादिभिः
४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णं विश्वात्मा भगवान्हरिः यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्-
भवः १ त्वं तु राजन्मरिष्येति पशुबुद्धिमिमां जहि ॥ भावः जगतः कर्त्ता ब्रह्माऽपि यस्य प्रसादजः

प्रसादोऽत्र रजोवृत्तिर्हर्षः ततो जातत्वादस्वतंत्रः सर्वसंहर्त्ता रुद्रश्च यस्य क्रोधसंभवः न तु स्वतंत्रः स विश्वस्यात्मा नियंता भगवानत्रानुवर्ण्यते अत एवंभूतं भगवंतं शृण्वतः कुतोऽन्यस्माद्भयशंकेति १ त्वं पुनः कृतार्थ एवेत्यनुस्मारयति त्वं त्विति पशुबुद्धिमविवेकम् यस्मात्त्वं नंक्ष्यसि कुतः इत्यत आह न जात इति ॥

भा० द्वा० नन्वयं देहः प्रतिक्षणंप्रध्वंसी प्रतिक्षणमवस्थाभेदस्य विद्यमानत्वात् प्रदीपादिवदित्यनुमानम् यदि प्रति
टी० क्षणमवस्था भवंति तर्हि किं न दृश्यंते अतो हेतुरसिद्ध इत्याशंक्याह अनाद्यंतवता कालेन जायमाना अ
९६ वस्था नैव लक्ष्यंते आकाशे गच्छतां ज्योतिषां चंद्रादीनां गमनावस्थाविशेषाः यथा नैव लक्ष्यंते तद्वत् अतो
यथा तेषां प्रदेशांतरप्राप्त्या प्रतिक्षणं गत्यवस्थाः कल्प्यंते तद्वत् अत्रापि तारुण्यादिदर्शनेन मध्यवर्त्तिन्योऽव-

अनाद्यंतवताऽनेन कालेनेश्वरमूर्त्तिना अवस्था नैव दृश्यंते वियति ज्योतिषा-
मिव ३६ नित्यो नैमित्तिकश्चैव तथा प्राकृतिको लयः आत्यंतिकश्च कथितः का
लस्य गतिरीदृशी ३७ एताः कुरुश्रेष्ठ जगद्विधातुर्नारायणस्याखिलसत्वधाम्नः
लीलाकथास्ते कथिताः समासतः कार्त्स्न्येन नाजोऽप्यभिधातुमीशः ३८ संसारसिंधु
मतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य लीलाकथारसनिषेव-
णमंतरेण पुंसां भवेद्विविधदुःखदवार्दितस्य ३९॥ स्थाः कल्प्यंत इति न हेतुरसिद्ध इत्य
र्थः ३६ उपसंहरति नित्य इति ३७ पुराणार्थमुपसंहरति एता इति लीलाविषयाः कथा अजो ब्रह्माऽपि
कार्त्स्न्येनाभिधातुं नेशः ३८ ननु यदि सा कार्त्स्न्येनाभिधातुं न शक्यते तर्हि किं तदभिधानेन तत्राह संसारेति
विविधं दुःखमेव दवो दावानलः तेनार्दितस्य पीडितस्यात उत्तितीर्षोः पुंसः भगवतो या लीलास्तासां कथा
स्तासां रसः तन्निषेवणमंतरेणान्यः प्लवः तरणसाधनं न भवेत् उपायांतरासंभवात् तत्कथाश्रवणमेव यथा

श्रोतुरादरदार्ढ्याय संप्रदायप्रवृत्तिमाह पुराणसंहितामिति त्रिभिः ४० स एव बादरायणः प्रीतः सन्मह्यमिमां संहितां प्राहेति पूर्वेणान्वयः ४१ असौ सूत इति पुरतः स्थितमंगुल्या निर्दिश्याह नैमिषालये निमिषारण्यस्थाने ४२ ॥ इति द्वादशे टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥ पंचमे तु समासेन परब्रह्मोपदेशतः राज्ञस्तक्षकसंदंशान्मृत्युभीतिनिवारणम् १ एतत्पुराणं शृण्वन्नभयं प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्य पुराणार्थमनुस्मारयति अत्रेति अयं-

पुराणसंहितामेतामृषिर्नारायणोऽव्ययः नारदाय पुरा प्राह कृष्णद्वैपायनाय सः ४०
स वै मह्यं महाराज भगवान्बादरायणः इमां भागवतीं प्रीतः संहितां वेदसंमिताम् ४१
एतां वक्ष्यत्यसौ सूत ऋषिभ्यो नैमिषालये दीर्घसत्रे कुरुश्रेष्ठ संपृष्टः शौनकादिभिः
४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णं विश्वात्मा भगवान्हरिः यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भवः १ त्वं तु राजन्मरिष्येति पशुबुद्धिमिमां जहि ॥

ं भावः जगतः कर्त्ता ब्रह्माऽपि यस्य प्रसादजः प्रसादोऽत्र रजोवृत्तिर्हर्षः ततो जातत्वात्परतंत्रः सर्वसंहर्त्ता रुद्रश्च यस्य क्रोधसंभवः न तु स्वतंत्रः स विश्वस्यात्मा नियंता भगवानत्रानुवर्ण्यते अत एवंभूतं भगवंतं शृण्वतः कुतोऽन्यस्माद्भयशंकेति १ त्वं पुनः कृतार्थ एवेत्यनुस्मारयति त्वं त्विति पशुबुद्धिमविवेकम् यस्मात्त्वं नंक्ष्यसि कुत इत्यत आह नजात इति ॥

यथा देहः प्रागभूत एवाद्य जातो नंक्ष्यति न त्वेवं त्वं पूर्वं नाभूः न चाद्य जातोऽसि अतो न नंक्ष्यति २ ननु बीजांकुरवत् स्वस्मात् पुत्ररूपेण स्वयमेव भवति यथाह श्रुतिः अंगादंगात् संभवसि हृदयादभिजायसे आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति ततः पुनरंकुरात् बीजमिव पौत्रादिरूपेणाऽपि स्वयमेव भवति पितापुत्रेण पितृमान्योनियोनौ इति श्रुतेः अतस्तेषु नश्यत्सु कथं न नंक्ष्यामीति चेत्तत्राह न भविष्यसीति भूत्वा पुत्रपौत्रादिरूपवान् बीजांकुरवन्न भविष्यसि यस्माद्देहादेर्व्यतिरिक्तस्त्वम् यथाऽनलः काष्ठात् देहा।

न जातः प्रागभूतोऽद्य देहवत्त्वं न नंक्ष्यसि २ न भविष्यसि भूत्वा त्वं पुत्रपौत्रादिरूपवान् बीजांकुरवद्देहादेर्व्यतिरिक्तो यथाऽनलः ३ स्वप्ने यथा शिरश्छेदं पंचत्वाद्यात्मनः स्वयम् यस्मात् पश्यति देहस्य ततआत्माह्यजोऽमरः ४ घटे भिन्ने यथाकाश आकाशः स्याद्यथापुरा॥ ५ देहो जायते नात्मेति भावः ३ जन्मादीनां देहधर्मत्वं दृष्टांतेन प्रपंचयति स्वप्ने यथात्मनः शिरश्छेदं स्वयं पश्यति एवं जागरणेऽपि यथा यस्माद्देहस्य पंचत्वादिकं पश्यति ततस्तद्द्रष्टुरेवात्मन इदं भ्रममात्रम् वस्तुतस्त्वात्माजोऽमरश्चेत्यर्थः तदुक्तम् आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ न भवाप्ययवस्तूनामभिज्ञोऽद्वयलक्षण इत्यादि ४ यस्माद्देहोपाधिकोऽयमात्मनो जन्मादिसंसारभ्रमः तस्मादुपाधिनिवृत्तौ मुच्यत इति सदृष्टांतमाह घट इति यथा पुरा घटोपाधेः पूर्वमिव पुनर्घटे भिन्ने तदंतर्वर्त्यवकाश आकाश एव स्यात् तथा॥ एम

एवंदेहेमृतेतत्त्वज्ञानेनलीनेसति ५ ज्ञानेनलयंभावयितुंमायाकृतमात्मनोदेहाद्युपाधिसंबंधप्रकार
माह मनइति मनआत्मनोदेहादीन्सृजति ततः मनोमायांसृजति ततोमायाद्युपाधिसमुदायाज्जीवस्य
संसृतिर्नवस्तुतः ६ एतदेवसदृष्टांतमाह सोहीन स्नेहेति दीपस्यज्योतिषः दीपत्वंज्वालारूपःपरिणामः
तत्रतैलस्थानीयंकर्म तदधिष्ठानीयंमनः वर्तिस्थानीयोदेहः अग्निसंयोगस्थानीयश्चैतन्याध्यासःदीप-
स्थानीयःसंसारइतियोज्यम् देहकृतःदेहनिबंधनः यद्वा देहकृतोमनसःनचात्मनः ७ अतोदीपवत्तस्या

एवंदेहेमृतेजीवोब्रह्मसंपद्यतेपुनः ५ मनःसृजतिवैदेहान्गुणान्कर्माणिचात्म-
नः तन्मनःसृजतेमायांततोजीवस्यसंसृतिः ६ स्नेहाधिष्ठानवर्त्यग्निसंयो-
गोयावद्दीयते ततोदीपस्यदीपत्वमेवंदेहकृतोभवः रजःसत्त्वतमोवृत्याजायते
ऽथविनश्यति ७ नतत्रात्मास्वयंज्योतिर्योव्यक्ताव्यक्तयोःपरः आकाशइव
चाधारोध्रुवोऽनंतोपमस्ततः ८ एवमात्मानमात्मस्थमात्मनैवामृशप्रभो ॥ऽ

रएवनश्यति नत्वात्माज्योतिर्वदित्याह नेति ननुतत्रप्रतीयमानःआत्माकुतइत्यतआह यइति व्य-
क्ताव्यक्तयोःस्थूलसूक्ष्मदेहयोःपरः अन्यः अतःस्वयंज्योतिःपरत्वंप्रपंचयति आकाशइवेति आधा-
रोदेहादेःप्रपंचस्यध्रुवोनिर्विकारः नास्त्यंतउपमाचयस्यसोऽनंतोपमः ततोविभुः ८ अतस्त्वमेवंचिं-
तयेत्याह एवमिति आत्मस्थंदेहाद्युपाधिस्थितम् आमृश विचारय ॥ छ ॥ ९ ॥ छ ॥

भा० द्वा० अनुमानगर्भिण्याद्रष्टृदृश्यान्वयव्यतिरेकयुक्त्या ९ एवंचसतित्वांनतक्षकोनदहेदित्याह चोदितइति
टी० तत्रहेतवःमृत्यवइतिमृत्युहेतवः १० विमर्शप्रकारंदर्शयन् तत्सकारदर्शनंदर्शयति द्वाभ्यां योऽहंसब्र
१८ ह्मैवयद्ब्रह्मतदहमेवेतिसमीक्षन् तत्राहंब्रह्मेतिभावनयाजीवस्यशोकादिनिवृत्तिः ब्रह्माहमितिभा
वनयाचब्रह्मणःपारोक्ष्यनिवृत्तिर्भवतीतिव्यतिहारोदर्शितः निष्कलेनिरुपाधौ आत्मनिब्रह्मणि

बुध्यानुमानगर्भिण्यावासुदेवानुचिंतया ९ चोदितोविप्रवाक्येननत्वांध
क्ष्यतितक्षकः मृत्यवोनोपधक्ष्यंतिमृत्यूनांमृत्युमीश्वरम् १० अहंब्रह्मपरंधा
मब्रह्माहंपरमंपदम् एवंसमीक्षन्नात्मानमात्मन्याधायनिष्कले ११ दशंतंतक्ष
कंपादेलेलिहानंविषाननैः नद्रक्ष्यसिशरीरंचविश्वंचपृथगात्मनः १२ एतत्ते
कथितंतातयथात्मापृष्टवान्नृप हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टांकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि
१३ ॥इतिश्रीभा०द्वादशस्कंधेप्रमाणलक्षणंनामपंचमोऽध्यायः ५॥ ७११ विष

युक्तैराननैर्दशंतंग्रसंतंतक्षकं लेलिहानंसर्पम् यद्वालेलिहानंजिह्वाभिरोष्ठप्रांतंसनिष्पेषमा
स्वादयंतं आत्मनःपृथक् १२ हरेश्चेष्टाम् आत्मात्वयासृष्टवान् तदेतत्तेकथितम् शिष्यस्यकृता राम:
र्थतामरीक्षणायपृच्छतिकिमिति १३ ॥इतिद्वादशेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५॥ ॐ ॥ ५ १८

षष्ठेपरीक्षितोमोक्षः सर्पहोमादितत्कृतान् वेदशास्त्रविभागोक्तौ त्रिवेदिव्यासवर्णनम् १ एतत्पुराणं
निशम्यनिखिलात्माहरिस्तंपश्यति निखिलंचात्मनिपश्यतीतितथातेन अतःसमेन नतेनअव
नतेनमूर्ध्नातत्पादतलमुपसृत्य तत्पादौशिरसिनिधायेत्यर्थः १ सिद्धः कृतार्थोऽस्मिअतः अनुगृहीतोस्मिअनु

सूतउवाच एतन्निशम्यमुनिनाऽभिहितंपरीक्षिद्व्यासात्मजेननिखिलात्मदृ
शासमेन तत्पादपद्ममुपसृत्यनतेनमूर्ध्नाबद्धांजलिस्तमिदमाहसविष्णुरा
तः १ राजोवाच सिद्धोस्म्यनुगृहीतोऽस्मिभवताकरुणात्मना श्रावितोयच्चमे
साक्षादनादिनिधनोहरिः २ नात्यद्भुतमहंमन्येमहतामच्युतात्मनाम् अज्ञे
षुतापतप्तेषुभूतेषुयदनुग्रहः ३ पुराणसंहितामेतामश्रौष्मभवतोवयम्
यस्यांखलूत्तमश्लोकोभगवाननुवर्ण्यते ४ भगवंस्तक्षकादिभ्योमृत्युभ्योन
बिभेम्यहम् प्रविष्टोब्रह्मनिर्वाणमभयंदर्शितंत्वया ५ अनुजानीहिमांब्रह्मन्
वाचंयच्छाम्यधोक्षजे ॥ अहमेवाहयद्यस्मात् श्रावितः चशब्दात्साक्षित्वसाधनंच २ करुणात्मनाममपि
नंदतिद्वाभ्यांनात्यद्भुतमिति ३ अश्रौष्मश्रुतवंतः भवतःसकाशात् ४ सिद्धोऽस्मीत्युक्तं तदेवाविष्करो
ति भगवन्निति यतः त्वयादर्शितंब्रह्मप्रविष्टः कथंभूतम् अभयंयत्तोनिर्वाणंकेवल्यरूपम् ५ किं

स्कं॰ १२ अ॰ ६

सिद्धोऽहं न किंचिच्छ्रोतुमिच्छामि केवलमनुज्ञां देहीत्याह अनुजानीहीति वाचमित्युपलक्षणं स
र्वेन्द्रियाणाम् वाचं नियम्य किं करिष्यसि तत्राह मुक्ताः कामाशयाः तद्वासना येन तच्चेतः अधोक्षजे प्र
वेश्य असून् विसृजामि ६ ननु किं प्राणत्यागेन किंचित्कालं ज्ञाननिष्ठो भव तिचेत्तत्राह अज्ञानंचेति

मुक्तकामाशयं चेतः प्रवेश्य विसृजाम्यसून् ६ अज्ञानं च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठ
या भवता दर्शितं क्षेमपरं भगवतः पदम् ७ सूत उवाच इत्युक्तस्तमनुज्ञाप्य
भगवान्बादरायणिः जगाम भिक्षुभिः साकं नरदेवेन पूजितः ८ परीक्षिदपि
राजर्षिरात्मन्यात्मानमात्मना समाधाय परं दध्यावस्पंदासुर्यथा तरुः ९ प्राक्कू
ले बर्हिष्यासीनो गंगाकूल उदङ्मुखः ब्रह्मभूतो महायोगी निःसंगश्छिन्नसंशयः
१० तक्षकः प्रहितो विप्राः क्रुद्धेन द्विजसूनुना हंतुकामो नृपं गच्छन्ददर्श पथि क
श्यपम् ११ तं तर्पयित्वा द्रविणैर्निवर्त्य विषहारिणम् ॥ ५ चकारात्तत्संस्कारश्च तच्चत

त्कृपयैवेत्याह भवतेति ७।८ आत्मना बुध्या आत्मानं मनः आत्मनि प्रत्यक्प्रकाशे समाधाय परमा
त्मानं दध्यौ अस्पंदासुः लीनप्राणः यथा तरुः स्थाणुः ९ तमेव विशिनष्टि प्राक्कूले बर्हिषि दर्भे १० त
देव ब्रह्मभूते तस्मिन् तक्षकागमनादिकं पिष्टपेषणमिवाभयदिति दर्शयति तक्षक इति त्रिभिः हे वि

इत्यार्ज्जुनायागच्छतम् तत्रस्थालीद्रुवटवृक्षस्यभस्मीभूतस्यपुनरंकुरादिक्रमेणोत्थापनाद्विषहा
रिणंतदपेक्षितद्रविणैः संतर्प्य ततोनिवर्त्यद्विजरूपेणतिरोहितः सन्नदृशत् १२ तच्चपुत्रकृत्यमिवजात

द्विजरूपप्रतिच्छन्नः कामरूपोऽदृशन्नृपम् १२ ब्रह्मभूतस्यराजेर्षेर्देहोहिगर
लाग्निना बभूवभस्मसात्सद्यः पश्यतांसर्वदेहिनाम् १३ हाहाकारोमहानासी
द्भुविखेदिक्षुसर्वतः विस्मितास्त्वभवन्सर्वेदेवासुरनरादयः १४ देवदुंदुभयोनेदु
र्गन्धर्वाप्सरसोजगुः ववृषुःपुष्पवर्षाणिविबुधाःसाधुवादिनः १५ जनमेजयः
स्वपितरंश्रुत्वातक्षकभक्षितम् तथाजुहावसंक्रुद्धोनागान्सत्रेसहद्विजैः १६ स
र्पसत्रेसमिद्धाग्नौदह्यमानान्महोरगान् दृष्ट्वेंद्रभयसंविग्नस्तक्षकःशरणंययौ
१७ अपश्यंस्तक्षकंतत्रराजापारीक्षितोद्विजान् उवाचतक्षकःकस्मान्नदह्येतो
रगाधमः १८ तंगोपायतिराजेंद्रशक्रःशरणमागतम् तेनसंस्तंभितःसर्पस्त
स्मान्नाग्नौपतत्यसौ १९ ॥ तु मित्याह ब्रह्मभूतस्येति १३ तत्रक्षणंसर्वेषांदुःखंच ततःपर
मुत्सवंचाहद्वाभ्याम् हाहाकारइति १४ । १५ प्रासंगिकमाह जनमेजयइत्यादिसर्पाभिचारसत्रेद्विजैः
सहवर्त्तमानः यथावदाजुहाव जुहावेतिवा सर्वसर्पावाहनेकारणमाह संक्रुद्धइति १६ । १७ । १८ कस्मा

भा०टी० ऋत्विजःप्रत्याह सहेंद्रः इंद्रसहितःकिमितिनपात्यते २० तद्वाक्योवचःश्रुत्वाआजुहुवुःसाक्षेपमाह्वा
नंदर्शयतितक्षकेति इहाग्नौआशुपतमरुत्वतामरुद्गणवताइंद्रेणसह २१ ब्राह्मणैरुक्तैःसाक्षेपैःप्रह
२० षवाक्यैःसतक्षकःतक्षकेणसह २२ अंगिरसःपुत्रोबृहस्पतिःप्राह २३।२४ भवतुनामाजरामरः

पारीक्षितइतिश्रुत्वाप्राहर्त्विजउदारधीःसहेंद्रस्तक्षकोविप्रानाग्नौकिमितिपा
त्यते २० तच्छ्रुत्वाजुहुवुर्विप्राःसहेंद्रंतक्षकंमखे तक्षकाशुपतस्वेहसहेन्द्रेणम
रुत्वता २१ इतिब्रह्मोदिताक्षेपैःस्थानादिंद्रःप्रचालितः बभूवसंभ्रांतमतिःस
विमानःसतक्षकः २२ तपतंतंविमानेनसहतक्षकमंबरात् विलोक्यांगिरसः
प्राहराजानंतंबृहस्पतिः २३ नैषत्वयामनुष्येंद्रवधमर्हतिसर्पराट् अनेनपीत
ममृतमथवाअजरामरः २४ जीवितंमरणंजंतोर्गतिःस्वेनैवकर्मणा राजंस्ततो
ऽन्योनास्त्यस्यप्रदातासुखदुःखयोः २५ सर्पचोराग्निविद्युद्भ्यःक्षुत्तृड्व्याध्यादि
भिर्नृप॥ ६ तथाऽपिपितृमारकंधक्ष्यामीतिचेत्तत्राह जीवितमिति गतिःपरलोकः अतोऽमी

णनिमित्तापिदुर्गतिरनेनकृतेत्यपिनशंकनीयमित्यर्थः २५ कथमन्यःसुखदुःखप्रदातानास्ति सर्पा रामः
दीनामुपलभ्यमानत्वादितिचेत्तत्राह सर्पादिनाजंतुःपंचत्वंमृत्युमृच्छतिप्राप्नोतीतियत्॥ ६॥ ६॥ २०

स्वकर्मप्रयुक्ता एव सर्पादयो न स्वतंत्रा इति भावः २६ संस्थीयेत समाप्यतां अभिचारकं हिंसाफलम् दि
ष्टं प्राचीनं कर्म अतः सर्पा दिष्टप्रयुक्तस्य तवाप्ययं नापराध इति भावः २७ वाक्पतिं बृहस्पतिम् २८ ननु क
थं विदुषामप्येवं संमोहः यतो ब्रह्मकोपात्परीक्षितो मृत्युः जनमेजयकोपात्सर्पाणामित्यादि तत्राह सैषे
ति तस्या महत्त्वं दर्शयति अलक्षणा न लक्ष्यत इत्यलक्षणा अप्रतर्क्येत्यर्थः कासौ वियत आह यया ऽस्य
विष्णोरेवात्मभूता आत्मांशभूताः प्राणिनः गुणवृत्तिभिः क्रोधादिभिः सह भूतेषु देहेषु मुह्यंति बाध्यबाध-

पंचत्वमृच्छते जंतुर्भुंक्त आरब्धकर्म तत् २६ तस्मात्सत्रमिदं राजन्संस्थीयेताभि
चारकम् सर्पा अनागसो दग्धा जनैर्दिष्टं हि भुज्यते २७ इत्युक्तः स तथेत्याह महा-
र्षेर्मानयन्वचः सर्पसत्रादुपरतः पूजयामास वाक्पतिम् २८ सैषा विष्णोर्महामा
या ऽबाधया ऽलक्षणा यया मुह्यंत्यस्यैवात्मभूता भूतेषु गुणवृत्तिभिः २९ न यत्र दं
भीत्यभया विराजिता माया ऽऽत्मवादे ऽसकृदात्मवादिभिः ॥

कतां व्रजंतीत्यर्थः ननु श्र
वणादिना बाधितया कुतो मोहः स्यात्तत्राह अबाधया बाधितुमशक्यया २९ कथं तर्हि मायातत्कार्यनि
वृत्तिरित्याशंक्य श्रीविष्णुस्वरूपनिरूपणपूर्वकं तद्भजनात्सर्वानर्थनिवृत्तिरिति शास्त्रार्थमुपसंहरति।
न यत्रेति पंचभिः दंभीति माया कपटवानयं पुमानित्येवंभूतायां बुद्धावसकृदुल्लिख्यमानायामित्यर्थः सा
आत्मवादे क्रियमाणे आत्मवादिभिर्यत्राभयान विराजिता न प्रकाशिता किंतु भीतेव स्वकार्यम् ॥ छ ॥

मोहादिकमकुर्वतीकथंचिद्वृत्तेतइतिन्नतिपादितेत्यर्थः तदुक्तं तस्मैनमोभगवतेवासुदेवायधीमहि य
न्मायया दुर्जययामांब्रवतिजगद्गुरुम् विलज्जमानयायस्यस्थातुमीक्षापथेमुया विमोहिताविकत्थंते
ममाहमितिदुर्धियइति किंच यद्यस्मिन् तदाश्रयःमायाश्रयोविविधोवादोऽपिनास्ति विशेषविषयत्वा
द्विवादानांतस्यविशेषातीतत्वादितिभावःसंकल्पविकल्पावृत्तेयोयस्यतन्मनोपियत्रनास्ति संकल्पवि
कल्पानामपिविशेषविषयत्वात् ३० किंच सृज्यकर्मसृजताकारकवर्गेणसहउभयोःसृज्यस्रष्ट्रोःपरंसा

नयद्विवादोविविधस्तदाश्रयोमनश्चसंकल्पविकल्पवृत्तियत् ३० नयत्रसृ
ज्यंसृजतोभयोःपरंश्रेयश्चजीवस्त्रिभिरन्वितस्त्वहम् तदेतदुत्सादितबाध्यबा
धकंनिषिध्यचोर्मीन्विरमेत्स्वयंमुनिः ३१ परंपदंवैष्णवमामनंतितद्यन्नेतिने

ध्यं श्रेयःफलमपि अतस्त्रिभिःसृज्यस्रष्टृफलैरन्वितोजीवश्चअहंकाऽऽत्मीयतदुत्सिसृक्षवः॥
एतसकोयत्रनास्ति अतएवोत्सादितोनिरस्तोबाध्यबाधकोयस्मिन् तदेततत्स्वयमात्मस्वरूपमित्यर्थःत
त्स्मिन्नूर्मीनहंकारादीन् निषिध्यविरमेत् विशेषेणक्रीडेदित्यर्थः ३१ यतस्तद्वैष्णवंपदमामनंतीत्याह
परमिति यदेतत्तदेवपरंवैष्णवंपदंस्वरूपमामनंति के अतत् आत्मव्यतिरिक्तमुत्सिसृक्षवःत्यक्तुमि
च्छवःयतःअनन्यसौहृदाःनास्ति अन्यस्मिन्सौहृदंयेषांते कुतःदेहात्म्यंदेहाद्यहंभावंविसृज्य देहे अ
हंकाराभावात् अन्यत्रसौहृदंनास्ति अतस्त्यक्तुमिच्छवइत्यर्थः कथंनेतिनेतीत्येवमत्रविद्वदनुभवमपि

द्दोपगुह्य ध्यानादिना ततः समाहितैरवसितं निश्चितम् यद्वा अवसितमवबद्धमात्मतया गृहीतमित्यर्थः ३२ एवं प्राप्तावधिकारिणो दर्शयति तएतदिति देहजमहमिति गेहजं ममेति ३३ तस्यास्तूपायमाह अतिवादानिति ३४ शास्त्रसमाप्तौ गुरुं प्रणमति नमइति कृष्णाय व्यासाय अध्यगामधिगतवानस्मि ३५ इमां सं

विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यावसितं समाहितैः ३२ तएतदधिगच्छंति विष्णोर्यत्परमं पदम् अहं ममेति दौर्जन्यं नयेषां देहगेहजम् ३३ अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ३४ नमो भगवते तस्मै कृष्णायाकुंठमेधसे यत्पादांबुरुहध्यानात्संहितामध्यगामिमाम् ३५ शौनक उवाच पैलादिभिर्व्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः वेदाश्च कतिधा व्यस्ता एतत्सौम्याभिधेहि नः ३६ सूत उवाच समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ३७ ॥ ३७ ॥ ६ ॥ ६ ॥

हितामध्यगामित्युक्तम् तत्र पुराणसंहिताविभागं विशेषतो बुभुत्सुर्वेदविभागमिति प्रसंगात्पृच्छति पैलादिभिरिति हे सौम्य ३६ तत्र प्रथमं वेदाविर्भावप्रकारमाह समाहितात्मन इत्यष्टभिः ब्रह्मणो हृदय आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् यः कर्णपुटपिधाने श्रोत्रनिरोधादस्मदादिष्वपि विभाव्यते वितर्क्यते ३७

भा॰ द्वा॰ टी॰ २२ प्रसंगात्तदुपासकानां मोक्षफलमाह यस्य नादस्योपासनया आत्मनो मलं धूत्वा अपोह्य कथंभूतं मलं तमा
ह द्रव्यमधिभूतम् क्रिया अध्यात्मं कारकमधिदैवम् एवं त्रिधा भूता आख्या यस्येति तथा तम् ३८ त्रिवृत्त्रिमा
त्रः कंठोष्ठादिभिरुच्चार्यमाणस्ओंकारस्याक्षरसमाम्नायांतर्भावात् सूक्ष्मतया तं विशिनष्टि अव्यक्तः प्रभवो यः
स्य सः तदेवाह स्वराट् स्वत एव हृदि प्रकाशमानः तमेव कार्येण लक्षयति यत्तदिति नपुंसकत्वं लिंगशब्दविशे
षणत्वात् लिंगं गमकं ३९ कोसौ परमात्मा तमाह शृणोतीति इमं स्फोटम् अव्यक्तमोंकारम् ननु जीव एव तं शृ

यदुपासनया ब्रह्मन्योगिनो मलमात्मनः। द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यांत्यपुनर्भ-
वम् ३८ ततोऽभूत्त्रिवृदोंकारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट्। यत्तल्लिंगं भगवतो ब्रह्मणः प-
रमात्मनः ३९ शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक्। येन वाग्व्यज्यते यस्य व्य-
क्तिराकाश आत्मनः ४० स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः॥

शृणोतु नेत्याह सु-
प्तश्रोत्रे कर्णपिधानादिना अवृत्तिकेऽपि श्रोत्रे सति जीवस्तु करणाधीनत्वान्न तदा श्रोता तदुपलब्धिस्तु त
स्य परमात्मद्वारिकैवेति भावः ईश्वरस्तु नैवं यतः शून्यदृक् शून्येऽपींद्रियवर्गे दृक् ज्ञानं यस्य तथा हि सुप्तोऽय
दा शब्दं श्रुत्वा प्रबुध्यते न तदा जीवः श्रोता लीनेंद्रियत्वात् अतो यस्तदा शब्दं श्रुत्वा जीवं प्रबोधयति स यथा
परमात्मैव न तु त कोऽसावोंकारस्तं विशिनष्टि सार्द्धेन येन वाक् बृहती व्यज्यते यस्य च हृद्याकाशे आत्मनः श्रीम:
सकाशाद्व्यक्तिः अभिव्यक्तिः ४० किंच स्वधाम्नः स्वस्याश्रयः कारणम् यत् ब्रह्म तस्य किंच॥ छ॥ ॥ २२

परमात्मांशभूतसमस्तदेवतावाचकोपीत्याशयेनाह स इति सर्वमंत्राणामुपनिषद्रहस्यम् सूक्ष्मरूपमित्यर्थः त
त्र हेतुः वेदानांबीजंकारणम् बीजत्वेप्यविकारितामाह सनातनंसदैकरूपम् तस्यब्रह्मरूपत्वात् ४१ इदानीं
ततः सर्वप्रपंचोत्पत्तिप्रकारमाह तस्यहीति त्रयस्त्रिसंख्यायुक्ताभावाः यैरकारोकारमकारैर्धार्यन्ते तत्का
रणत्वात्तानेवाह गुणाः सत्वादयः नामानि ऋग्यजुःसामानि अर्थाः भूर्भुवःस्वर्लोकाः वृत्तयोजाग्रदाद्याः ४२ त

स सर्वमंत्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् ४१ तस्यह्यासंस्त्रयोवर्णा आकाराद्या भृगू
द्वह धार्यंते यैस्त्रयोभावा गुणनामार्थवृत्तयः ४२ ततोऽक्षरसमाम्नायमसृज
द्भगवानजः अंतस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ४३ तेनासौ चतुरो वेदांश्च
तुर्भिर्वदनैर्विभुः सव्याहृतिकान्सोंकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ४४ पुत्रानध्यापयत्तां
स्तुब्रह्मर्षीन्ब्रह्मकोविदान् तेतु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ४५ ॥ ६ तत्तेभ्यो

वर्णेभ्यः अक्षराणांसमाम्नायंसमाहारंतमेवाह अंतस्थाः यरलवाः ऊष्माणः शषसहाः स्वरा आकारा
द्याः स्पर्शाः कादयः ह्रस्वदीर्घाश्च आदिशब्दाज्जिह्वामूलीयाद तएवलक्षणंस्वरूपंयस्यतम् ४३ विभुः
चतुर्मुखस्वरूपो भगवान् असृजदितिपूर्वस्यैवानुषंगः चातुर्होत्रविवक्षया चत्वारोहोत्रोपलक्षिताऋ
त्विजश्चतुर्होतारः तैरनुष्ठेयंहोत्राध्वर्यवादिकं कर्मचातुर्होत्रम् तद्विवक्षया ४४ पुत्रान्मरीच्यादीन् तान्वे
दान् ब्रह्मकोविदान् वेदोच्चारणादिनिपुणान् ४५ ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं चतुर्युगेषु प्राप्ताः द्वापरादौ द्वापरमादिर्यस्य तदंशलक्षणस्य कालस्य तस्मिन्द्वापरांते वेदविभागप्र
सिद्धेः शंतनुसमकालव्यासावतारप्रसिद्धेश्च व्यस्ता विभक्ताः ४६ तत्र हेतुः क्षीणायुषो जनान् तर्हि पुरुष
बुद्धिप्रभवत्वादनादरणीयं स्यादित्याशंक्याह हृदिस्थेति ४७ एवं सामान्यतो वेदविभागक्रममुक्त्वा वैवस्व

तेपरंपरया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः॥
४६ क्षीणायुषः क्षीणसत्वान्दुर्मेधान्वीक्ष्य कालतः वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यस्यन्हृदिस्था
च्युतनोदिताः ४७ अस्मिन्नप्यंतरे ब्रह्मन्भगवाँल्लोकभावनः ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपा
लैर्याचितो धर्मगुप्तये ४८ पाराशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः अवतीर्णो
महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ४९ ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः चा
तस्रः संहिताश्चक्रे मंत्रैर्मणिगणा इव ५० तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः
एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः ५१॥ तं मन्वंतरे विशेषतो निरूपयितुमाह।
तस्मिन्नपीति ४८ अंशो माया तस्यांशः सत्वम् तस्य कलया अंशेन अवतीर्णः सन् ४९ चातुर्विध्यमे
वाह ऋगिति ऋगादिमंत्राणां राशीन्वर्गशः तत्तत्प्रकरणभेदेनोद्धृत्य यथानेकविधमणिराशेः मणिग
णाः पद्मरागादयो विविच्योद्ध्रियंते तद्वदुद्धृत्य तैर्मंत्रैश्चतस्रः ऋगादिसंहिताश्चक्रे ५० तासां संहितानां

ऋक्समुदायरूपत्वात् बह्वृचाख्याम् नितरांप्रश्लेषेणगद्यमानत्वात् निगदाख्यम् ५२ छंदःस्तुगीय
मानत्वाच्छंदोगाख्यांसंहिताम् ५३ तत्रऋग्वेदशाखाविभागमाह पैलइति स्वसंहितांद्विधाविभज्य
पैलायसंहितामाद्यांबह्वृचाख्यामुवाचह वैशंपायनसंज्ञाय निगदाख्यंयजु
र्गणम् ५२ साम्नांजैमि नयेप्राह तथाछंदोगसंहिताम् अथर्वांगिरसीनामस्व
शिष्यायसुमंतवे ५३ पैलःस्वांसंहितामूचइंद्रप्रमितयेमुनिः बाष्कलायचसो
प्याहशिष्येभ्यःसंहितांस्वकाम् ५४ चतुर्धाव्यस्यबोध्याययाज्ञवल्क्यायभार्गव
पराशरायाग्निमित्रेइंद्रप्रमितिरात्मवान् ५५ अध्यापयत्संहितांस्वांमांडूकेयमृ
षिंकविम् तस्यशिष्योदेवमित्रःसौभर्यादिभ्यऊचिवान् ५६ शाकल्यस्तत्सुतःस्वां
तुपंचधाव्यस्यसंहिताम् वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ५७ जा
तूकर्ण्यश्चतच्छिष्यःसनिरुक्तांस्वसंहिताम् बलाकपैलवैतालविरजेभ्योददौ
मुनिः ५८ ॥ ५४ इंद्रप्रमितयेवाष्कलायऊचे ५४ सबाष्कलोपिस्वसंहितांचतुर्धाव्यस्यबोध्यादि
भ्यं शिष्येभ्यआह हेभार्गव ५५ इंद्रप्रमितिरपिस्वांसंहितांस्वसुतंमांडूकेयमध्यापयामास तस्यमां
डूकेयस्यशिष्योदेवमित्रः ५६ तत्सुतःमांडूकेयसुतःशाकल्योवात्स्यादिषुपंचस्वधात् तानध्यापया

भा०द्वा० तात्रेधाविभज्यचतुर्थंवैदिकपदार्थव्याख्यानरूपंनिरुक्तंचकृत्वाबलाकादिभ्यश्चतुर्भ्योददौ ५८ बाष्कलः
टी० पूर्वोक्तस्यबाष्कलस्यपुत्रःप्रतिशाखाभ्यःउक्तसर्वशाखाभ्यःबालायन्यादयस्तामादधुःअधीतवंतः ५९
२५ ऋक्शाखोपसंहारपूर्वकंतच्छ्रवणफलमाहबह्वृचादिति एतच्छंदसामेतेषांछंदसाम् ६० यजुर्वेदेतैत्तिरी

बाष्कलिःप्रतिशाखाभ्योवालखिल्याख्यसंहिताम् चक्रेबालायनिर्भज्यकासार
श्चैवतांदधुः ५९ बह्वृचाःसंहिताह्येताएभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः श्रुत्वैतच्छंदसांव्यासंसर्व
पापैःप्रमुच्यते ६० वैशंपायनशिष्यावैचरकाध्वर्यवोऽभवन् यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहःक्ष
पणंस्वगुरोर्व्रतम् ६१ याज्ञवल्क्यश्चतच्छिष्यआहाहोभगवन्कियत् चरितेनाल्प
साराणांचरिष्येऽहंसुदुश्चरम् ६२ इत्युक्तोगुरुरप्याहकुपितोयाह्यलंत्वया विप्रावमं
त्राशिष्येणमदधीतंत्यजाश्विति ६३ देवरातसुतःसोपिछर्दित्वायजुषांगणम् ततोग
तोऽथमुनयोददृशुस्तान्यजुर्गणान् ६४ ॥ यशाखोत्पत्तिप्रस्तावमाह वैशंपायनशिष्यादित्या

दिना चरकनामनिरुक्तमाह यच्चेरुरिति यद्यस्माद्ब्रह्महत्यारूपमंहःक्षपयतीतितथातत्स्वगुरोरनुष्ठेय
व्रतंतच्चरणाच्चरकाइत्यर्थः ६१ तच्छिष्यःवैशंपायनशिष्यःअल्पसाराणामेतेषांचरितेनकियत्सुदुश्चर स्क०
महंचरिष्यामीति ६२ विप्राणामवमंताअवज्ञाकर्त्रामनोऽधीतमाशुत्यजेति ६३ देवरातसुतोयाज्ञवल्क्यः ६४ २५

छर्दितस्यादानंविप्ररूपेणानुचितमिति तित्तिराःपक्षिविशेषाःभूत्वाआददुःततश्चतैत्तिरीयाइतिप्रसि
द्धाःसुपेशलाःअतिरम्याःबहुवचनमवांतरभेदविवक्षया ६५ काण्वमाध्यंदिनादिशाखाप्रसंगमाह या
ज्ञवल्क्याइत्यादिना गुरोर्वैशंपायनव्यासेनविभुज्यानुक्तत्वादविद्यमानानिअधिकानिगवेषयन्मृगयन्
सूपतस्थेसम्यकृतुष्टाव ईश्वरमृगादिवेदानांतथाचश्रुतिःऋग्भिःपूर्वाण्हेदिविदेवईयतेयजुर्वेदेनतिष्ठति
मध्येअन्हःसामवेदेनास्तमयेमहीयतेवेदैरशून्यस्त्रिभिरेतिसूर्यइति ६६ नमोभगवतेतुभ्यमादित्याय यो

यजूंषितित्तिराभूत्वातल्लोलुपतयाददुः तैत्तिरीयाइतियजुःशाखाआसन्सुपेशलाः
६५ याज्ञवल्क्यस्ततोब्रह्मन्छंदांस्यधिगवेषयन् गुरोरविद्यमानानिसूपतस्थेऽर्क
मीश्वरम् ६६ याज्ञवल्क्यउवाच ॐनमोभगवतेआदित्यायाखिलजगतामात्मस्व
रूपेणचतुर्विधभूतनिकायानांब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानामंतर्हृदयेषुबहिरपिचाकाशइ
वोपाधिनाऽव्यवधीयमानोभवानेकएवक्षणलवनिमेषावयवोपचितसंवत्सरगणे
नापामादानविसर्गाभ्यामिमांलोकयात्रामनुवहति ६७ ॥ भगवानेकएवेमांलोकयात्राम

नुवहतीत्यन्वयःतदेवदर्शयतिअखिलजगतामात्मस्वरूपेणांतर्हृदयेषुकालस्वरूपेणचबहिरपिवर्त्ती
मानइति अखिलजगतामित्यस्यप्रपंचः चतुर्विधेति हृदयांतर्वर्त्तित्वेऽपिजीववत्तेनोपाधिनाऽव्यवधी
यमानोऽनाच्छाद्यमानःकालस्वरूपेणचेत्यस्यप्रपंचः क्षणेति क्षणलवादयोयेऽवयवास्तैरुपचिताःसंव
त्सरास्तेषांगणेनप्रत्यहमपादानशोषणविसर्गा
भ्यामनेनगायत्रीप्रथमपादोक्तवरेण्यतानुवर्णिता

 द्वितीयपादार्थानुवर्णनेन स्तौति यदुहेति हे विबुधर्षभ हे सवितः यदप्यदो भगवतः तव मंडलं तपतितत्स
 मभिधीमहीति सम्यगाभिमुख्येन ध्यायेम पुनस्तस्यैव संबोधनम् त्रयहं त्रिषवणं वैदिककर्ममार्गेण स्तु
 वतां भक्तानां यान्यखिलानि दुरितानि तत्फलानि च वृजिनानि दुःखानि तेषां बीजमज्ञानं च तेषामवभर्ज

यदुहवाव विबुधर्षभ सवितरदस्तपत्यनुसवनमहरहराम्नायविधिनोपतिष्ठमा
नानामखिलदुरितवृजिनबीजावभर्जन भगवतः समभिधीमहि तपन मंडलं॥
६८ यइह वाव स्थिरचरनिकराणां निजनिकेतनानां मनइंद्रियासुगणाननात्मनः
स्वयमात्मान्तर्यामी प्रचोदयति ६९ यएवेमं लोकमतिकरालवदनांधकारसंज्ञा
जगरग्रहगिलितं मृतकमिव विचेतनमवलोक्यानुकंपया परमकारुणिक ई
क्षयैवोत्थाप्याहरहरनुसवनं श्रेयसि स्वधर्माख्यात्मावस्थाने प्रवर्तयत्यवनिप
तिरिवासाधूनां भयमुदीरयन्नटति ७० ५ नविनाशकहेतपनेति ६८ तृतीयपादेन स्तौ
ति यइहेति यो भवान् स्थावरजंगमसमूहानां स्वाश्रयाणां जीवानां मनइंद्रियप्राणगणान् अनात्मनो
जडान् स्वयमात्मैवान्तर्यामी प्रचोदयति प्रवर्तयति ६९ तृतीयपादमेव मंडलस्थपरतयाव्याचक्षाणः
स्तौति यएवेति यएकएव भगवान् अतिकरालवदनो योंधकारसंज्ञो जगरग्रहः तेन गिलितमत एव

मृतकमिव विचेतनं स्वधर्माख्यं यदात्मावस्थानं तत्र यत्कृपावणत्वं तदेव श्रेयस्तस्मिन्प्रवर्त्तयति किंच
योभवानवनिपतिरिवाटति गच्छति ७० आशापालैरिंद्रादिभिः कमलकोशयुक्तैः तत्तुल्यैर्वांजलि
भिः उपहृतार्हणः दत्तार्हः ७१ यत एवंभूतस्त्वमथातः हस्फुटम् अयातयामानि अन्यैर्यथावदविज्ञाता।

परितआशापालैस्तत्रतत्रकमलकोशांजलिभिरुपहृतार्हणः ७१ अथहभग
वंस्तवचरणनलिनयुगलंत्रिभुवनगुरुभिर्वंदितमहमयातयामयजुःका
मउपसरामीति ७२ सूतउवाच एवंस्तुतःसभगवान्वाजिरूपधरोहरिः यजूंष्य
यातयामानिमुनयेऽदात्प्रसादतः ७३ यजुर्भिरकरोच्छाखादशपंचशतैर्विभुः ।
जगृहुर्वाजसन्यस्ताःकाण्वमाध्यंदिनादयः ७४ जैमिनेःसामगस्यासीत्सुमंतु
स्तनयोमुनिः सुत्वांस्तुतत्सुतस्ताभ्यामेकैकांप्राहसंहिताम् ७५ ॥ छ ॥ छ

छ ॥ ७ नि यजूंषि तत्कामोहमुपसरामि भजामि ७२ एवंस्तुतः
प्रसादितश्च ७३ पंचदशशाखाः याः शतैरपरिमितैर्यजुर्भिरकरोत् सतैरिति पाठे स एष याज्ञवल्क्य
स्तैर्यजुर्भिरकरोत् इति जगृहुः अधीतवंतः रविणाश्वरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यः वाजेन वेगेन वा सं
न्यस्तास्त्यक्ताः शाखा वाजसनीसंज्ञास्ताः शाखा इति वा ७४ सामशाखाविभागमाह जैमिनेरिति त

तच्छिष्यः जैमिनेः शिष्यः महान् अतिमेधावी सहस्रं संहितारूपं भेदं चक्रे साम्नां तत्संहिताभेदम् व- तः तदनंतरं ७६ सुकर्मणः शिष्य एकः कौशल्यो हिरण्यनाभः पौष्यंजिर्नामैकः तौ जगृहतुः आवंत्य- श्चान्यस्तस्यैव शिष्यः सोऽपि जग्राह ७७ पौष्यंज्यावंत्ययोरपि चकाराद्धिरण्यनाभस्यापि पंचशतानि

सुकर्मा चापि तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान् सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां त तो द्विजः ७६ हिरण्यनाभः कौशल्यः पौष्यंजिश्च सुकर्मणः शिष्यौ जगृहतुश्चा न्य आवंत्यो ब्रह्मवित्तमः ७७ उदीच्याः सामगाः शिष्या आसन्पंचशतानि वै पौ- ष्यंज्यावंत्ययोश्चापि तांश्च प्राच्यान्प्रचक्षते ७८ लौगाक्षिर्मांगलिः कुल्यः कुशी दः कुक्षिरेव च पौष्यंजिशिष्या जगृहुः संहितास्ते शतं शतम् ७९ कृतो हिरण्य- नाभस्य चतुर्विंशति संहिताः शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषा आवंत्य आत्मवान् ८० ॥ इति श्रीभा० द्वादशस्कंधे वेदशाखाप्रणयनं नाम षष्ठोऽध्यायः ६ ॥ ७७ शिष्या आसन्

तेनावतीः शाखा यथायथं जगृहुः तानुदीच्यान् ततः कालतः कांश्चित्प्राच्यांश्च प्रचक्षते इत्यर्थः यथैवोक्तं वैष्णवे उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पंचशतं स्मृताः हिरण्यनाभात्तावत्यः संहिता यैर्द्विजोत्तमैः गृहीता स्तेऽपि चोच्यते पंडितैः प्राच्यसामगा इति ७८ पुनरप्येतेषां त्रयाणाम् सुकर्मणः शिष्याणां शिष्यांतरैः शा

शाखाबाहुल्यं दर्शयति लौगाक्षिरिति द्वाभ्याम् ७९ कृतो नाम हिरण्यनाभस्य शिष्यः स्वशिष्येभ्य ऊचे शेषा
अन्या अपि याः प्रसिद्धाः शाखास्ता आवंत्यः स्वशिष्येभ्य ऊचुरिति ८० ॥ इति द्वादशे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ६
॥ ६ ॥ सप्तमेऽथर्वविस्तारः पुराणव्यसनं ततः पुराणलक्षणादीनि फलं भागवतस्तुतेः १ क्रमप्राप्तमथ
र्ववेदविभागमाह शिष्यकबंधनामानम् स्वकाम् स्वकीयां संहिताम् सोऽपि शिष्योऽपि तां द्विधा विभज्य

सूत उवाच अथर्ववित्सुमंतुश्च शिष्यमध्यापयत्स्वकाम् संहितां सोऽपि पथ्याय
वेददर्शाय चोक्तवान् १ शौल्कायनिर्ब्रह्मबलिर्मोदोषः पिप्पलायनिः वेददर्शा
स्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यानथो शृणु कुमुदः शुनको ब्रह्मन् जाजलिश्चाप्यथर्ववि
त् २ बभ्रुः शिष्योऽथांगिरसः सैंधवायन एव च अधीयेतां संहिते द्वे सावर्ण्याद्या
स्तथाऽपरे ३ ॥ नक्षत्रकल्पः शांतिश्च कश्यपांगिरसादयः ॥ ४ तदुक्तं वैष्णवे अथर्ववेदं स

मुनिः सुमंतुरमितद्युतिः शिष्यमध्यापयामास कबंधं सोऽपि तं द्विधा कृत्वा तु वेददर्शाय तथा पथ्याय दत्त
वानिति १ तत्र वेददर्शः स्वसंहितां चतुर्धा विभज्य चतुरः शिष्यानध्यापयामास पथ्यश्च त्रिधा विभज्य त्रीनि
ति सार्धेनाह शौल्कायनिरिति २ आंगिरसः शुनकस्य शिष्यो बभ्रुः सैंधवायनश्च तदुक्तम् शुनकस्तु द्वि
धा कृत्वा ददावेकां तु बभ्रवे द्वितीयां संहितां प्रादात्सैं धवायनसंज्ञिन इति सावर्ण्याद्याः सैंधवायनादीनां शि

ष्याः ३ नक्षत्रकल्पः शांतिकल्पश्चेति द्वे तदुक्तम् ॥

नक्षत्रकल्पोवेदानांसंहितानांतथैवच चतुर्थःस्यादांगिरसःशांतिकल्पश्चपंचमइति नक्षत्रकल्पादी।
नांकर्त्तारस्तत्तंनामभिरुच्यते ४।५ मत्सितुर्मुखादिति प्रथमंव्यासःषट्संहिताःकृत्वा मत्पित्रेरोमहर्षणा
यप्रादात् तस्यचमुखादेतेत्र्यारुण्यादयःएकैकांसंहितामधीयत एतेषांषण्णांशिष्यःअहंताःसर्वाःसम

एतेआथर्वणाचार्याःशृणुपौराणिकान्मुने ४ त्र्यारुणिःकश्यपश्चसावर्णिरकृत
व्रणः वैशंपायनहारीतौषड्वैपौराणिकाइमे ५ अधीयंतव्यासशिष्यात्संहितांमत्पि
तुर्मुखात् एकैकामहमेतेषांशिष्यःसर्वाःसमध्यगाम् ६ कश्यपोऽहंचसावर्णिराम
शिष्योऽकृतव्रणः अधीमहिव्यासशिष्याच्चतस्रोमूलसंहिताः ७ पुराणलक्षणंब्र
ह्मन्ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितम् शृणुष्वबुद्धिमाश्रित्यवेदशास्त्रानुसारतः ८ सर्गोऽस्या
थविसर्गश्चवृत्तिरक्षांतराणिच वंशोवंश्यानुचरितंसंस्थाहेतुरपाश्रयः ९॥ ९॥

धीतवान् ६ रामशिष्योयोऽकृतव्रणएवंचत्वारोवयम् मूलसंहिताइत्यनेनततःसंहिताबाहुल्यंसूचितं।
७ शुकपरीक्षित्संवादेनिरूपितमपिपुराणलक्षणम् तद्भेदकथनायदर्शयतिपुराणेति ८ अस्यविश्व
स्य अत्रसर्गोविसर्गश्चस्थानंपोषणमूतयःमन्वंतरेशानुकथानिरोधोमुक्तिराश्रयइत्यत्रोक्तेःस्थानपोष
णेवृत्तिरक्षाशब्दाभ्यामुच्यतेअंतराणिमन्वंतराणि वंशोवंश्यानुचरितमितिईशानुकथाःसंस्थानिरोधःअ

दशभिरेतैर्लक्षणैरर्थैर्युक्तंमहापुराणंविदुः केचित्पंचविधम् सर्गश्चप्रतिसर्गश्चवंशोमन्वंतराणिचवंशा
नुचरितंचेतिपुराणंपंचलक्षणम् इति महत्पुराणमल्पंचेतिव्यवस्थाया यत्रदशापिलक्षणानिपृथक्पृ·
थक् निरूप्यंतेतन्महापुराणम् यत्रत्वन्येषांपंचस्वेवांतर्भावस्यविवक्षा तदल्पमितिव्यवस्थयेत्यर्थः १०
सर्गादिलक्षणानिव्याचष्टे अव्याकृतेत्यादिना प्रधानस्यगुणानांक्षोभात् योमहान्तस्मात्त्रिवृदहंका·

दशभिर्लक्षणैर्युक्तंपुराणंतद्विदोविदुः केचित्पंचविधंब्रह्मन्महदल्पव्यवस्थया १०
अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोहमः भूतसूक्ष्मेंद्रियार्थानांसंभवःसर्गउच्य·
ते ११ पुरुषानुगृहीतानामेतेषांवासनामयः विसर्गोऽयंसमाहारोबीजाद्बीजंचरा
चरम् १२ वृत्तिर्भूतानिभूतानांचराणामचराणिच कृतास्वेननृणांतत्रकामाच्चोद
नयाऽपिवा १३॥

ऽरस्तस्माद्भूतमात्राणांसूक्ष्माणामिंद्रियाणांचतदर्थानांचस्थूलानांदेवतानां
चसंभवःसर्गःकारणसृष्टिःसर्गइत्यर्थःउच्यतइतियथाऽपेक्षमुत्तरत्राप्यनुषंगः ११ विसर्गंव्याचष्टेपुरु·
षेणेश्वरेणानुगृहीतानामेतेषांमहदादीनाम् पूर्वकर्मवासनाप्रधानोऽयंसमाहारःकार्यभूतश्चराचरश्च
णिरूपोबीजाद्बीजमिवप्रवाहापन्नोविसर्गउच्यतइत्यर्थः १२ चराणांभूतानांसामान्यतोऽचराणिचकारा
च्चराणिचकामात्वृत्तिः तत्रनृणांस्वेनभावेनकामाच्चोदनयाऽपिवायानियतावृत्तिर्जीविकाकृतासावृत्ति

२३ त्रिषट्ट्‌ अष्टादश २४ उपसंहरति ब्रह्मन्निति मुनेः व्यासस्य शिष्यादीनां च ब्रह्मतेजो ब्रह्मवर्चसं न द्विवर्धनम् श्रोतॄणामिति शेषः २५ ॥ इति द्वादशे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमे तु तपश्चर्यां मार्कंडेयस्य मोहकैः कामादिभिरसंमोहो नरनारायणस्तुतिः १ पुराणविभागप्रसंगेन पुराणकर्तुर्मार्कंडेयस्य चरि

नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कांदसंज्ञितम् २३ भविष्यं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कंडेयं सवामनम् वाराहं मात्स्यं कौर्मं च ब्रह्मांडाख्यमिति त्रिषट् २४ ब्रह्मन्निदं समाख्यातं शाखाप्रणयनं मुनेः शिष्यशिष्यप्रशिष्याणां ब्रह्मतेजोविवर्द्धनम् २५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ७ शौनक उवाच सूत जीव चिरं साधो वद नो वदतां वर तमस्यपारे भ्रमतां नृणां त्वं पारदर्शनः १ आहुश्चिरायुषमृषिं मृकंडतनयं जनाः यः कल्पांते ह्युर्वरितो येन ग्रस्तमिदं जगत् २ स वा अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पेऽस्मिन्भार्गवर्षभः नैवाधुनाऽपि भूतानां संप्लवः कोऽपि जायते ३ एक एवार्णवे भ्राम्यन्ददर्श पुरुषं किल ॥ ४

तं प्रस्तुत माह सूतेति त्वमेव वक्तुं योग्य इत्याह तमसि संसारे भ्रमतां पारदर्शनस्तन्निवर्त्तकः १ वक्तव्यमाह आहुरिति उर्वरितः अवशिष्टः येन कल्पांते नैतत्कथं प्रष्टत इत्येकः प्रश्नः २ प्रलयाभावादप्येतन्न घटत इत्याह स वा इति यतो भार्गवर्षभः कोऽपि प्राकृतिको नैमि

तोकंबालकं ४ कौतूहलमौत्सुक्यं तंसंशयम् नकेवलंत्वंमहायोगीकिंतुपुराणेष्वपिज्ञातृत्वेनसंमतः
५ प्रश्नमभिनंदति हेमहर्षेअयंप्रश्नः तत्रहेतुः नारायणेति यत्रप्रश्नविषये ६ तत्रमार्कंडेयस्तपसा
भगवंतमाराध्यमायाप्रदर्शनंवव्रे ततश्चतेनैवभगवन्मायथासप्तकल्पाद्दृष्टानान्यैरित्युत्तरंवक्तुमा

वटपत्रपुटेतोकंशयानंत्वेकमद्भुतम् ४ एषनःसंशयोभूयान्सूतकौतूहलंयतः
तन्नश्छिंधिमहायोगिन्पुराणेष्वपिसंमतः ५ सूतउवाच प्रश्नस्त्वयामहर्षेऽ
यंकृतोलोकभ्रमापहः नारायणकथायत्रगीताकलिमलापहा ६ प्राप्तद्विजाति
संस्कारोमार्कंडेयःपितुःक्रमात् छंदांस्यधीत्यधर्मेणतपःस्वाध्यायसंयुतः ७ बृह
द्व्रतधरःशांतोजटिलोवल्कलांबरः बिभ्रत्कमंडलुंदंडमुपवीतंसमेखलम् ८॥
कृष्णाजिनंसाक्षसूत्रंकुशांश्चनियमर्द्धये अग्न्यर्कगुरुविप्रात्मस्वर्चयन्संध्ययो
र्हरिम् ९ सायंप्रातःसगुरवेभैक्ष्यमाहृत्यवाग्यतः बुभुजेगुर्वनुज्ञातःसकृन्नोचेदुपो
षितः १०
दितआरभ्यतस्यचरितमाह प्राप्तइत्यादिना मार्कंडेयोमृत्युंजिग्येइतिपंचमश्लोकेनान्वयः पितुःसकाशाद्गर्भाधाना
यःमध्यमग्रंथेनतस्यधर्मःकथ्यते प्राप्तोद्विजातिसंस्कारःउपनयनाख्योयेनसः पितुःसकाशाद्गर्भाधाना
दिक्रमात् छंदांसिवेदान् ७ बृहद्व्रतधरः नैष्ठिकःब्रह्मचारीसन् ८ नियमर्द्धये धर्मवृद्धये अग्न्यादिषुपंच

तेनानुज्ञातश्चेत्तर्हि बभुजे नो चेत्स कदापि उपोषितो भवति १०।११। तेन मृत्युंजयेन १२ ध्वस्ताः क्लेशा रागादयो यस्य तेनान्तरात्मना प्रत्याहृतमनसा १३। १४ तस्य तपोनिष्ठामितिहासेन वर्णयति एतदि

एवं तपःस्वाध्यायपरो वर्षाणामयुतायुतम् आराधयन्हृषीकेशं जिग्ये मृत्युं सुदुर्जयम् ११ ब्रह्मा भृगुर्भवो दक्षो ब्रह्मपुत्राश्च ये परे नृदेवपितृभूतानि तेनासन्नतिविस्मिताः १२ इत्थं बृहद्व्रतधरस्तपःस्वाध्यायसंयमैः दध्यावधोक्षजं योगी ध्वस्तक्लेशान्तरात्मना १३ तस्यैवं युंजतश्चित्तं महायोगेन योगिनः व्यतीयाय महान्कालो मन्वन्तरषडात्मकः १४ एतत्पुरंदरो ज्ञात्वा सप्तमेऽस्मिन् किलान्तरे तपोविशंकितो ब्रह्मन्नारेभे तद्विघातनम् १५ गंधर्वाप्सरसः काममवसंतमलयानिलौ मुनये प्रेषयामास रजस्तोकमदौ तदा १६ ते वै तदाश्रमं जग्मुर्हिमाद्रेः पार्श्व उत्तरे पुष्पभद्रा नदी यत्र चित्राख्या च शिला विभो १७ तदाश्रमपदं पुण्यं पुण्यद्रुमलताञ्चितम्॥

इत्यादिना अस्मिन्सप्तमे मन्वंतरे तपसा मत्पदं ग्रहीष्यतीति विशंकितः १५ मुनये मुनिं भ्रंशयितुं रजस्तोक मिति प्रियमपत्यं लोभः मदश्चेतो १६।१७

पुण्यैर्द्रुमैर्लताभिश्चांचितं पूजितं पुण्यद्विजानामृषीणां कुलैराकीर्णं पुण्या अत्यमला जलाशया यस्मिन् १८
मत्तभ्रमराणां संगीतं यस्मिन् मत्तकोकिलानां कूजितं यस्मिन् मत्तबर्हिण एव नटास्तेषामाटोपः संभ्र
मो यस्मिन् मत्तद्विजानां पक्षिणां कुलैराकुलं व्याप्तम् १९ एवंभूतं तदाश्रमपदं प्रविष्टः सन् वायुर्मलया
निलो बबौ प्रससार उत्तंभयन् उद्दीपयन् तत्र वर्त्तमानेषु प्रवेशान्मायम् हिमनिर्झरकणानामादाना च्छैत्यम्

पुण्यद्विजकुलाकीर्णंपुण्यामलजलाशयम् १८ मत्तभ्रमरसंगीतंमत्तकोकि-
लकूजितम् मत्तबर्हिनटाटोपमत्तद्विजकुलाकुलम् १९ वायुःप्रविष्टआद्रा
यहिमनिर्भरशीकरान् कमनोभिःपरिषक्तोववावुत्तंभयन्स्मरम् २० उद्यच्चं-
द्रनिशावक्त्रःप्रवालस्तवकादिभिः गोपद्रुमलताजालैस्तत्रासीत्कुसमाकं-
रः २१ अन्वीयमानोगंधर्वैर्गीतवादित्रयूथकैः अदृश्यतात्तचापेषुःस्वःस्त्रीयूथ
पतिःस्मरः २२ ॥ हुत्वाग्निंसमुपासीनंददृशुःशक्रकिंकराः ॥ ७ पुण्यपरिषंगात्सौगं-

धं चोक्तम् २० किंच उद्यंश्चंद्रो यस्मिन् तन्निशावक्त्रं रजनीमुखं यस्मिन् सः प्रवालस्तवकानामालयः
श्रेणयो येषु तैः गुप्यंति विटपैः संश्लिष्यंतीति गोपाद्रुमाः लताश्च तेषां जालैः समूहैराविर्बभूव २१
किंच तदा गीतवादित्रयूथकैः गायकादिसमुदायिभिः गंधर्वैरन्वीयमानः तथा स्वःस्त्रियोऽप्सरसः ता

भा०द्वा० मभिभवितुमशक्यम् २३ । २४ शोषणदीपनसंमोहनतापनोन्मादनाख्यानि पंचमुखानियस्यतदस्त्रंसंद
टी० धे तदैवमधुर्वसंतः रजस्तोकश्चपुंस्त्वमार्षम् अन्येचेंद्रभृत्यास्तस्यमनोव्यकंपयन् २५ । २६ किंच वायुर्म

३२ मीलिताक्षंदुराधर्षंमूर्त्तिमंतमिवानलम् २३ ननृतुस्तस्यपुरतः स्त्रियोऽथोगा
यकाजगुः मृदंगवीणापणवैर्वाद्यंचक्रुर्मनोरमम् २४ संदधेऽस्त्रंस्वधनुषि
कामः पंचमुखंतदा मधुर्मनोरजस्तोकइंद्रभृत्याव्यकंपयन् २५ क्रीडंत्याः
पुंजिकस्थल्याः कंदुकैस्तनगौरवात् भृशमुद्विग्नमध्यायाः केशविस्रंसित
स्रजः २६ इतस्ततोभ्रमद्दृष्टेश्चलंत्या अनुकंदुकम् वायुर्जहारतद्वासः सू
क्ष्मंत्रुटितमेखलम् २७ विससर्जतदाबाणमत्वातस्वजितंस्मरः सर्वंतत्रा
भवन्मोघमनीशस्ययथोद्यमः २८ तइत्थमपकुर्वंतोमुनेस्तत्तेजसामुने द
ह्यमाना निववृतुः प्रबोध्याहिमिवार्भकाः २९ इतीद्रानुचरैर्ब्रह्मन्धर्षितोऽपि
महामुनिः यन्नागादहमोभावंनतच्चित्रंमहत्सुहि ३० ॥ लयानिलः पुंजिकस्थ
ल्यास्तत्सूक्ष्मंवासोजहार २७ सर्वंतेषांकर्मतत्रतस्मिन्मोघंव्यर्थम् अनीशस्यनिर्दैवस्य २८ मुनेरपकु
र्वंतः प्रतिकूलमाचरंतः हेमुने २९ अहमहः अहंकारस्यभावंविकारम् ३० ॥ ३० ॥ ९ ॥ ३२

निस्तेजसम् म्लानवदनम् स्वराडिंद्रः ३१ नरनारायणरूपोहरिः ३२ तावनुवर्णयति द्वाभ्याम् ताविति गौरवं कृष्णाजिनं वल्कलं चांबरम् ययोस्तौ पवित्रे पाण्योर्ययोस्तौ त्रिवृत् त्रिगुणं नवतंतुकमिति वा त्रिवृद्भिः पवमानमित्यादीनवके प्रयोगादिति नवतंत्वादिमयम् ३३ वेदं च दर्भमुष्टिं किंच साक्षात्त

दृष्ट्वा निस्तेजसं कामं सगणं भगवान् स्वराट् श्रुत्वानुभावं ब्रह्मर्षेर्विस्मयं समगात्परम् ३१ तस्यैवं युंजतश्चित्तं तपःस्वाध्यायसंयमैः अनुग्रहायाविरासीन्नरनारायणोहरिः ३२ तौ शुक्लकृष्णौ नवकंजलोचनौ चतुर्भुजौ रौरववल्कलांबरौ पवित्रपाणी उपवीतकं त्रिवृत्कमंडलुं दंडमृजुं च वैणवम् ३३ पद्माक्षमालामुत जंतुमार्जनं वेदं च साक्षात्तप एव रूपिणौ तपत्तडिद्वर्णपिशंगरोचिषा प्रांशू दधानौ विबुधर्षभार्चितौ ३४ ते वै भगवतो रूपे नरनारायणावृषी दृष्ट्वोत्थायादरेणोच्चैर्ननामांगेन दंडवत् ३५ स तत्संदर्शनानंदनिर्वृतात्मेंद्रियाशयः हृष्टरोमाश्रुपूर्णाक्षो न सेहे तावुदीक्षितुम् ३६॥ तप एव नौ तत्र हेतुः तपत्तडिद्वर्णे दीदीप्यमानविद्युत्संकाशं यत्पिशंगं रोचिस्तेन रूपिणौ मूर्तिमंतौ तादृक्तेजोयुक्तमूर्तिभ्यां तपोमयत्वेन प्रकाशमानावित्यर्थः प्रांशू उन्नतौ ३४ उच्चैर्महता आदरेण ३५ तयोः संदर्शनेन य आनंदस्तेन निर्वृता उपशांता आत्मेंद्रियाशया देहे

भा०द्वा० आश्लिषन् आलिंगयन्निव ३७ पादयोरवनिज्य पादौ प्रक्षाल्य अर्हणेन अर्घ्येण ३८ पादाभ्यां पादौ
टी० आनम्य गरिष्ठो पूज्यतमौ तौ प्रति ३९ अंतर्यामिणस्तस्यैव प्राणादिप्रवर्त्तकत्वादात्मनस्तत्कृताव
३३ स्वातंत्र्यं पश्यन्नाह किमिति तवलाम् किमहं वर्णयेकथस्तौ सि यत् येनत्वयैवउदीरितः प्रेरितोऽस्फः
प्राणः संस्पंदते प्रवर्त्तते तमनु च वागादयः स्पंदंति अत्र हेतुः वै अन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रोत्रस्य श्रोत्रमि
त्यादि श्रुतिभिश्च तस्य सिद्धमित्यर्थः न केवलं प्राकृतानां तनुभृतां किं त्वज शर्वयोश्चातः स्वस्य ममा

उत्थाय प्रांजलिः प्रह्व औत्सुक्यादाश्लिषन्निव नमो नम इतीशानो बभाषे गद्गदा
क्षरः ३७ तयोरासनमादाय पादयोरवनिज्य च अर्हणेनानुलेपेन धूपमाल्यैरा
पूजयत् ३८ स्वखमासनमासीनौ प्रसादाभिमुखौ मुनी पुनरानम्य पादाभ्यां ग
रिष्ठाविदमब्रवीत् ३९ मार्कण्डेय उवाच किं वर्णये तव विभो यदुदीरितोऽस्फः
संस्पंदते तमनु वाङ्मन इंद्रियाणि स्पंदंति वै तनुभृतामज शर्वयोश्च स्वस्याप्य
थापि भजतामसि भाववंधुः ४० ॥

प्येवं पिनथैव एवं यद्यपि न कस्यापि स्वातंत्र्यम् अथापि त्व
रूयं त्ववत् त्वत्सवर्त्तितैरपि वादिभिर्भजतां पुंसां भाववंधुः आत्मवंधुरसि न तु पित्रादिवत् देहमात्र
वंधुः अहो कृपालुता तवेत्यर्थः ४० ॥ ४० ॥ ॥ श्रीसीतारामचंद्र प्रसन्न ॥ ॥ ३३

ननु कथमावां नारायणादि प्रवर्त्तकौ धर्मपुत्रत्वादावयोरिति चेत्तत्राह मूर्त्तीइति हे भगवन् भग
वतस्तव इमे मूर्त्ती त्रिलोक्याः क्षेमाय पालनाय तापविरमाय च दुःखनिवृत्त्यै मृत्युजित्यै मोक्षाय न
ज्वं कस्यापि पुत्र इत्यर्थः अत्र दृष्टान्तः यथेदं विश्वम वितुमन्यास्तनूर्मत्स्यकूर्मादिलक्षणाः नाना अ
नेकप्रकारा बिभर्षि तद्वत् न केवलं पालनादिमात्रं तव कर्म किंतु सृष्टिलयावपीत्याह सृष्ट्वेति तत्रा
प्यनतिरपेक्षत्वे दृष्टान्तः ऊर्णनाभिरिवेति ४१ यस्मादेवंभूतस्त्वं तस्मात्त्वदङ्घ्रिमूलं भजामीत्याह तस्येति।

मूर्त्ती इमे भगवतो भगवंस्त्रिलोक्याः क्षेमाय तापविरमाय च मृत्युजित्यै नानाबि
भर्ष्यवितुमन्यतनूर्यथेदं सृष्ट्वा पुनर्ग्रससि सर्वमिवोर्णनाभिः ४१ तस्यावितुः स्थि
रचरेशितुरङ्घ्रिमूलं यत्स्थं न कर्मगुणकालरजः स्पृशन्ति यद्वै स्तुवन्ति निनमन्ति य
जन्त्यभीक्ष्णं ध्यायन्ति वेदहृदया मुनयस्तदाप्त्यै ४२ नान्यं तवाङ्घ्र्युपनयादपवर्गमू
र्त्तेः क्षेमं जनस्य परितो भिय ईश विद्मः॥ ४३ तस्यावितुः पालकस्य स्थावरजङ्गमानामीश्वर
स्याङ्घ्रिमूलं भजामीति तृतीयश्लोकस्यानुषङ्गः कथंभूतमङ्घ्रिमूलम् यत्स्थं यत्र स्थितम् कर्मगुणकाला
नां रजो मलम् अन्ये च पूर्वोक्तास्तापादयो न स्पृशन्ति रुज इति वा पाठः यतः वेदा हृदये येषां ते वेदतात्पर्य
विदो मुनयः यदेव स्तुवन्ति नितरां नमन्ति तत् तदाप्त्यै तत्प्राप्तये एवं स्तवनादि कुर्वन्ति ४२ यतः अन्यः पु
रुषार्थो नास्तीत्याह नान्यमिति अङ्घ्र्युपनयात् श्रीमच्चरणप्राप्तेः अन्यं क्षेमं न विद्मः परितः सर्वेष्वपि लो

भा०द्वा० केशुभीर्यस्यतस्यजनस्य तदेवाह द्विपरार्धधिष्ण्यं स्थानं यस्य सः ब्रह्माऽपि ते कालस्य त्वद्रूविजं भरू-
टी० पात्कालादलं बिभेति अतः किमुत वक्तव्यं तेन ब्रह्मणा कृतानां भौतिकानां प्राणिनां भयमिति ४३ य-
३४ स्मादेवं तत्तस्मात्तवपादमूलं भजामि कथंभूतस्य ऋतधियः सत्यज्ञानस्वरूपस्य यद्वा सत्याधीर्यस्य य-
स्मिंस्त्वा तस्य आत्मगुरोर्जीवस्य नियंतुः अतः कारणात्परस्य किं कृत्वा आत्मच्छदिस्वात्मावरकम् अ-
पार्थं च निष्फलम् असच्चतुच्छम् अंत्यं च नश्वरम् इदं देहादि हित्वा देहादिभजनं त्यक्त्वा असच्चेत्कथं

ब्रह्मा बिभेत्यलमतो द्विपरार्धधिष्ण्यः कालस्य ते किमुत तत्कृतभौतिकानां
४३ तद्वै भजाम्यृतधियस्तव पादमूलं हित्वेदमात्मच्छदि चात्मगुरोः परस्य दे-
हाद्यपार्थमसदंत्यमभिज्ञमात्रं विंदेत ते तर्हि सर्वमनीषितार्थम् ४४ सत्त्वं रज-
स्तम इतीश तवात्मबंधो मायामयाः स्थितिलयोदयहेतवोऽस्य॥ ५ ब्रवीयेतत्राह

अभिज्ञमात्रं नत्वत्यंतमसत् किंत्वात्ममात्रं न ततः पृथगस्तीत्यर्थः नन्वपवर्गाय भवतु मद्भजनम्
फलांतरार्थं त्वन्यभजनं कार्यमेव तत्राह तर्हीति यर्हि त्वां भजति पुरुषः तर्हि ते त्वत्त एव सर्वं मनीषित-
मर्थं विंदेतेति ४४ ननु ब्रह्मरुद्रावपि ममैव मूर्ती अतो मामिव किमत्यंतमाद्रियते सत्तत्राह सत्त्वमिति।
यद्यपि यद्यपि तवैव मायया कृता एता लीलास्त्वयैव धृताः तथापि या सत्त्वमयी सैव प्रशान्त्यै मोक्षाय न के-
वलमस्य प्रशांत्यभावमात्रमन्यभजने॥ ॥ ॥ ॥ ॥ रामः ३४

किंत्वनिष्टंचभवेदित्याह व्यसनेति ४५ तदेवसदाचारेणदृढयति तस्मादिति हेभगवन् तवशुक्लांत
नुंश्रीनारायणाख्याम् अथतावकानांचतनुंशुक्लांतनुंनराख्याम् यद्यस्मात्सात्वताःसत्वमेवपुरुषा
स्य श्वरस्यरूपमुशंतिमन्यंते नत्वन्यत् रजस्तमश्चेति अत्रहेतुः यतःसत्वाल्लोकोवैकुंठा
ख्यः लोकस्त्वेसत्सप्यभयंचभोगेसत्यप्यात्मसुखंच ४६ अतस्त्वांप्रणमति तस्मैनमइति हंसायशु

लीलाधृतायद्यपिसत्वमयीप्रशांत्यैनान्यैर्नृणांव्यसनमोहभियश्चयाभ्याम् ॥
४५ तस्मात्तवेहभगवन्नथतावकानांशुक्लांतनुंस्वदयितांकुशलाभवंति य
त्सात्वताःपुरुषरूपमुशंतिसत्वंलोकोयतोऽभयमुतात्मसुखंनचान्यत् ४६
तस्मैनमोभगवतेपुरुषायभूम्नेविश्वायविश्वगुरवेपरदेवताय नारायणाय
ऋषयेचनरोत्तमायहंसायसंयतगिरेनिगमेश्वराय ४७ यंवैनवेदवितथा
क्षपथैर्भ्रमद्धीःसंतंस्वखेष्वसुषुहृद्यपिदृक्पथेषु॥ द्धाय संयतगिरेनियतवाचे

अथवनिगमेश्वरायवेदमार्गप्रवर्त्तकाय ४७ वेदार्थसंप्रदायप्रवर्त्तनेहेतुत्वंवदन्स्तौति य
मिति कपटेंद्रियमार्गैःभ्रमद्धीःविक्षिप्तबुद्धिःपुमान् स्वेंद्रियादिषु नियंतृत्वेनसंतमपियंत्वांनवे
द दृक्पथेषुविषयेषुबुद्धिविक्षेपेहेतुः तन्माययातस्यतेवैवमायया आवृता आत्मनिष्ठामतिर्यस्य

आद्यएवपूर्वमज्ञातैवअखिलगुरोस्तवत्वस्त्ववृत्तिंतंवेदमुपसाद्यप्राप्यतत्वांसाक्षाद्वेद ४८ वेदनैव
तज्ज्ञानमित्युपपादयन्नूप्रणमति तस्यतवदर्शनंनिगमेभवति कथंभूतम् आत्मनस्तवरहः रहस्य
प्रकाशकम् अन्यथादुर्ज्ञेयतामाह अजपराब्रह्ममुख्याः कवयोऽपि सांख्ययोगादिभिर्यतमानाःयत्र

तन्मायया वृतमतिःसउएवसाक्षादाद्यस्त्वतेऽखिलगुरोरुपसाद्यवेदम् ४८ य
द्दर्शनंनिगमआत्मरहःप्रकाशंमुह्यंतियत्रकवयोऽजपरायततः तंसर्ववाद
विषयप्रतिरूपशीलंवंदेमहापुरुषमात्मनिगूढबोधम् ४९ ॥इतिश्रीभा०द्वा
दश०अष्टमोऽध्यायः८ सूतउवाच संस्तुतोभगवानित्थंमार्कंडेयेनधीमता॥
नारायणोनरसखःप्रीतआहभृगूद्वहम् १ श्रीभगवानुवाच भोभोब्रह्मर्षिवर्यो
ऽसिसिद्धआत्मसमाधिना मयिभक्त्याऽनपायिन्यातपःस्वाध्यायसंयमैः २॥९

त्वयिमुह्यंति कुतइत्यत आह सर्वेषांसांख्यादिवादानांविषयाभेदाद्यस्तेषांप्रतिरूपंतत्तदनुसारिशी
लंस्वभावोयस्यतम् कुतः आत्मनोदेहादिसंघातेननिगूढोबोधोयस्यतम् एवंभूतंमहापुरुषंत्वांवंदे
४९॥ इतिद्वादशेटीकायामष्टमः १२ ॥ नवमेभगवन्मायादिदृक्षोर्दर्शनंमुहुः मायांशिशोर्लयाब्धौच
मुनेर्निर्वेशनिर्गमैः १ भगवतःपरितोषपूर्वकंतदपेक्षितवरदानंकथयितुमाह संस्तुतइत्यादिना १ आ ३५

वयंतेपरितुष्टास्स्मेतिबहुवचनंसर्वदेवाभिप्रायेण वरदेशादित्येकवचनंद्वयोरैक्याभिप्रायेण प्रती-
च्छगृहाण ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ वरेणछंदयतात्वयाजितमुत्कर्षोदर्शितःममतुव
राकांक्षानास्तीत्याह वरेणेति ४ यस्यतवश्रीमत्पादाब्जदर्शनंमनसाऽपिगृहीत्वाप्राप्य कृतार्थाअजादय-
योभवंतिसभवान्मेऽक्षगोचरोजातोऽस्ति किमतःपरंवरेणेत्यर्थः ५ इच्छेद्रष्टुमिच्छामिलोकपालैर्ब्र-

वयंतेपरितुष्टाःस्मत्वद्बृहद्व्रतचर्यया वरंप्रतीच्छभद्रंतेवरदेशादभीप्सितम् ३ ऋ-
षिरुवाच जितंतेदेवदेवेशप्रपन्नार्तिहराच्युत वरेणतावतालंनोयद्भवान्समदृ-
श्यत ४ गृहीत्वाऽजादयोयस्यश्रीमत्पादाब्जदर्शनम् मनसायोगपक्वेनसभवान्
मेऽक्षगोचरः ५ अथाप्यंबुजपत्राक्षपुण्यश्लोकशिखामणे द्रक्ष्येमायांययालोकः
सपालोवेदसद्भिदाम् ६ सूतउवाच इतीडितोर्चितःकाममृषिणाभगवान्मुनेत
थेतिसस्मयन्प्रागाद्बदर्याश्रममीश्वरः ७ तमेवचिंतयन्नर्थमृषिःस्वाश्रमएवसः
वसन्नग्न्यर्कसोमांबुभूवायुवियदात्मसु ८ ॥ ह्मादिभिःसहितोऽयंलोकोजनःसद्भिदां
सतिवस्तुनिभिदांयथेति ६ तथेतिहस्यसीतिसईश्वरःस्मयन्प्रागात् पाठांतरेक्रियाविशेषणम् ७
तमेवार्थंमायादर्शनरूपम् अग्न्यादिमूर्त्तिषु ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भावद्रव्यैर्मनोमयैर्द्रव्यैः क्वचित्कदाचित्प्रेमप्रसरसंप्लुतः प्रेमोद्रेकं प्राप्तः ९ मायादर्शनमाह तस्येत्या
दिना १० तं वायुमनुबलाहका मेघा अभवन् आविर्बभूवुः ते च तडिद्भिः सहिताः उच्चैःस्वनंतो गर्जन्तः
अक्षोरथांगतद्वत्स्थविष्ठाः अभितो वर्षधारा मुमुचुः ११ चतुर्दिक्षु वर्त्तमानाः समुद्राः समीरवेगेनोर्मय-

ध्यायन्सर्वत्र च हरिं भावद्रव्यैरपूजयत् क्वचित्पूजां विसस्मार प्रेमप्रसरसंप्लु-
तः ९ तस्यैकदा भृगुश्रेष्ठ पुष्पभद्रातटे मुने उपासीनस्य संध्यायां ब्रह्मन्वायुरभू-
न्महान् १० तं चंडशब्दं समुदीरयंतं बलाहका अन्वभवन्कराला: अक्षस्थवि-
ष्ठा मुमुचुस्तडिद्भिः स्वनंत उच्चैरभिवर्षधाराः ११ ततो व्यदृश्यंत चतुः समुद्राः स
मंततः क्ष्मातलमाग्रसंतः समीरवेगोर्मिभिरुग्रनक्रमहाभयावर्त्तगभीरघोषाः
१२ अंतर्बहिश्चाद्भिरतिद्युभिः खरैः शतह्रदाभीरुपतापितं जगत् चतुर्विधं वी
क्ष्य सहात्मना मुनिर्जलाप्लुतां क्ष्मां विमनाः समत्रसत् १३॥ तैर्भूतलं ग्रसंतः उग्रान-

क्रा येषु महाभया आवर्त्ता येषु गभीरो घोषो येषु ते च ते च १२ आत्मना सह जरायुजादि चतुर्विधं जगदं
तर्बहिश्चोपतापितं वीक्ष्य क्ष्मां जलाप्लुतां वीक्ष्य मुनिः समत्रसत् भयं प्राप केनोपतापितम् अद्भिः कथं
भूताभिः अतिद्युभिः अतिक्रांता द्यौर्याभिः खरैश्च सूर्यरश्मिभिः वायुभिर्वा इति शेषः शतह्रदाभिश्च वि

प्रभंजनेनआघूर्णितंवाःउदकंयस्मिन्सःअप्यधाच्छादयामाससमंसह १४सक्ष्मांतरिक्षंभूस्यंत
रिक्षस्यप्राणिसहितंसदिवंस्वर्गस्थदेवसहितम् भागणाज्योतिर्गणाःतैःसहितंजरांविक्षिप्यविकी
र्य १५ परिश्रमेणदूषितःगतःप्राप्तइत्यर्थः इषुसर्पणदूत्यस्मात् १६ अन्योन्यघातिभिःतद्भक्षणाय

तस्यैवमुद्वीक्षितऊर्मिभीषणःप्रभंजनाघूर्णितवार्महार्णवः आपूर्यमाणोवर
षद्भिरंबुदैःक्ष्मामप्यधाद्द्वीपवर्षाद्रिभिःसमम् १४ सक्ष्मांऽतरिक्षंसदिवंसभा-
गणंत्रैलोक्यमासीत्सहदिग्भिराप्लुतम् सएकएवोर्वरितोमहामुनिर्बभ्रामवि-
क्षिप्यजटाजडांधवत् १५ क्षुत्तृट्परीतोमकरैस्तिमिङ्गिलैरुपद्रुतोवीचिनभस्व
ताहतः तमस्यपारेपतितोभ्रमन्दिशोनवेदखंगांचपरिश्रमेषितः १६ क्वचिद्गतो
महावर्त्ततरलैस्ताडितःक्वचित् यादोभिर्भक्ष्यतेक्वापिस्वयमन्योन्यघातिभिः॥
क्वचिच्छोकंक्वचिन्मोहंक्वचिद्दुःखंक्वचित्भयम् क्वचिन्मृत्युमवाप्नोतिव्या-
ध्यादिभिरुतार्दितः १८ ॥ अयुतायुतवर्षाणांसहस्राणिशतानिच व्यतीयुर्भ्र
मतस्तस्मिन्विष्णुमायावृतात्मनः १९ ॥ ७ परस्परंयुध्यद्भिः १७ । १८ । विष्णुमा-
यावृतात्मनइतिसतथादृष्टवानित्यर्थः १९ ॥ ७ ॥ २० ॥ श्रीरामः ॥ ७ ॥ ८ ॥

७

भा॰ द्वा॰ टी॰ ३७

ककुदि उन्नतप्रदेशे न्यग्रोधपोतम् कोमलं वटम् २० तस्य ईशानदिक्शाखायां शिशुमपि २१ श्रीमद्रम्यं वदनपंकजं यस्य तम् कंबुवत् त्रिरेखावृता ग्रीवा यस्य तम् महोरस्कं विशालवक्षसम् सुनासं शोभना नासा यस्य तम् सुंदरभ्रुवौ यस्य तम् २२ श्वासैरेजतः कंपमानाः अलकास्तैराभांतं शोभितम् कंबुवत्त

स कदाचिद्द्रुमं तस्मिन्पृथिव्याः ककुदि द्विजः न्यग्रोधपोतं ददृशे फलपल्लवशोभितम् २० प्रागुत्तरस्यां शाखायां तस्यापि ददृशे शिशुम् शयानं पर्णपुटके ग्रसंतं प्रभया तमः २१ महामरकतश्यामं श्रीमद्वदनपंकजम् कंबुग्रीवं महोरस्कं सुनासं सुंदरभ्रुवम् २२ श्वासैजदलकाभातं कंबुश्रीकर्णदाडिमम् विद्रुमाधरभासेषच्छोणायितसुधास्मितम् २३ पद्मगर्भारुणापांगं हृद्यहासावलोकनम् श्वासैजद्वलिसंविग्ननिम्ननाभिदलोदरम् २४ चार्वंगुलिभ्यां पाणिभ्यामुन्नीय चरणांबुजम् मुखे निधाय विप्रेंद्रो धयंतं वीक्ष्य विस्मितः २५॥

वलयेन श्रीर्ययोस्तौ कंबुश्रियौ तयोः कर्णयोर्दाडिमे पुष्पे यस्य तम् विद्रुमतुल्याधरभासा ईषत् शोणायितं सुधातुल्यं स्मितं यस्य तम् २३ पद्मगर्भवत् आ ईषत् अरुणौ अपांगौ नेत्रप्रांतौ यस्य तम् हृद्यो हासो यस्मिंस्तदवलोकनं यस्य तम् श्वासैरेजंतश्चलंत्यो बलयस्तिर्यक् निम्नरेखास्ताभिः संविग्ना चंचला निम्ना गंभीरा नाभिर्यस्मिन्तत् दलवद श्वत्थपत्रसंकाशमुदरं यस्य तम् २४ चारवः अंगु- लयो ययोस्ताभ्यामुन्नीय आकृष्य धयंतम् २५॥

हृत्सद्म च विलोचनांबुजे च प्रोत्फुल्लानि तानि यस्य सः अद्भुतभावं अत्याश्चर्यरूपं तेन शंकितः सन्नपि
तत्पृष्ठपुरः प्रससार समीपं गतः २६ अदः दृष्टं जगत् यथापुरा प्रलयात्पूर्वं न्यस्तं विन्यस्तं दृष्ट्वा च अतीव
विस्मितः सन् अमुत्थत २७ कृत्स्नशो दर्शनं प्रपंचयति खमित्यादिना ककुभो दिशः पुराणि आकारांश्च खे

तद्दर्शनाद्धीतपरिश्रमो मुदा प्रोत्फुल्लहृत्सद्म विलोचनांबुजः प्रहृष्टरोमाद्भुतभा
वशंकितः पृष्ठपुरः स्तत्प्रससार बालकम् २६ तावच्छिशोर्वैश्वसितेन भार्गवः सो
तःशरीरं मशकोयथाऽविशत् तत्राप्यदोन्यस्तमचष्टकृत्स्नशो यथापुरामुत्यद
तीव विस्मितः २७ खं रोदसी भगणानद्रिसागरान्द्वीपान्सवर्षान्ककुभः सुरा
सुरान् वनानि देशान्सरितः पुराकरान् खेटान्व्रजानाश्रमवर्णवृत्तयः २८
महांति भूतान्यथ भौतिकान्यसौ कालं च नानायुगकल्पकल्पनं यत्किंचिदन्यद्व्य
वहारकारणं ददर्श विश्वं सदिवाऽवभासितम् २९ हिमालयं पुष्पवहां च तां नदीं
निजाश्रमं तत्र ऋषीनपश्यत् विश्वं विपश्यन्श्वसितात् शिशोर्वै बहिर्निरस्तो न्य

टान् कर्षग्रामान् व्रजान् गोकुलानि आश्रमांश्च वर्णाश्चेत्यर्थः २८ नानायुगानि कल्पांश्च कल्पयति
तैर्वा कल्प्यत इति तया तं कालं च सदिव परमार्थ इव स्यवभासितं तेनैवेति २९। ३०॥ ॥

९

भा० द्वा० वटं च तोकं च वीक्ष्य तस्य प्रेम्णा सुधातुल्यस्मितयुक्तेनापांगनिरीक्षणेन निरीक्षितः सन् ३१ अथ तं
टी० बालकमधोक्षजं परिष्वक्तुमभ्ययादिति द्वयोरन्वयः कथंभूतं नेत्राभ्यां हृदि धिष्ठितम् ३२ तावत्सरि
३९ षंगलाभात्पूर्वमेव ऋषेस्तत्सांतर्दधे तो बभूव तदुद्यमवैफल्ये दृष्टांतः अनीशो निर्दैवः तेन निर्मिता ईहा

तस्मिन्पृथिव्याः ककुदि प्ररूढं वटं च तत्पर्णपुटे शयानम् तोकं च तत्प्रेमसुधा-
स्मितेन निरीक्षितोऽपांगनिरीक्षणेन ३१ अथ तं बालकं वीक्ष्य नेत्राभ्यां धिष्ठितं-
हृदि अभ्ययादतिसंक्लिष्टः परिष्वक्तुमधोक्षजम् ३२ तावत्स भगवान्साक्षाद्योगा
धीशो गुहाशयः अंतर्दधे ऋषेः सद्यो यथेहानीशनिर्मिता ३३ तमन्वथ वटो ब्रह्म
न्सलिलं लोकसंप्लवः तिरोधायि क्षणादस्य स्वाश्रमे पूर्ववत्स्थितः ३४ ॥ इति श्री
भागवते महा० द्वा० मायादर्शनं नाम नवमोऽध्यायः ९ सूत उवाच स एवमनुभूये-
दं नारायणविनिर्मितम् वैभवं योगमायायास्तमेव शरणं ययौ १ ॥ १ ॥ ॐ ॥

क्रीडायथेति ३३ तं अंतर्हितं भगवंतमनु वटः सलिलं लोकसंप्लवश्च तिरोधायि अंतर्हितः स च स्वा-
श्रमे एव यथापूर्वं स्थित इति ३४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वा० टी० नवमो० ९ ॥ दशमे शिव आग
त्य मुनेस्तुष्टो वरानदात् तेन साकं मतिप्रीत्या सम्भाष्य सभाजयत् १ ॥ १ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ३९

ज्ञानकाशयाज्ञानवत्प्रकाशमानयामायया त्वद्भजनंविना विद्वांसोऽपियस्यतवमाययाज्ञानिनोवयमित्यहं
कारेणमुह्यंतीत्यर्थः २ श्रीनारायणएवस्वमायादर्शनश्रांतंश्रीशिवरूपेणसांत्वयामास तदाह तमेवमित्यादिना
निभृतात्मानंसमाहितचित्तंरुद्राण्याभवान्या ३ निभृतानिश्चलाआत्मेंद्रियाशयादेहेंद्रियमनांसियस्यतं ४ निभृतं

मार्कण्डेयउवाच प्रपन्नोस्म्यंघ्रिमूलंतेप्रपन्नाभयदंहरे यन्माययापिविबुधामुह्यं
तिज्ञानकाशया २ सूतउवाच तमेवंनिभृतात्मानंवृषेणदिविपर्यटन् रुद्राण्याभगा
वान्रुद्रोददर्शस्वगणैर्वृतः ३ अथोमातमृषिंवीक्ष्यगिरिशंसमभाषत पश्येमंभगव
न्विप्रंनिभृतात्मेंद्रियाशयम् ४ निभृतोदझषव्रातोवातापायेयथार्णवः कुर्वस्यतप
सः साक्षात्संसिद्धिंसिद्धिदोभवान् ५ श्रीभगवानुवाच नैवेच्छत्याशिषःक्वापिब्रह्मर्षि
र्मोक्षमप्युत भक्तिंपरांभगवतिलब्धवान्पुरुषेऽव्यये ६ अथापिसंवदिष्यामोभवान्ये
तेनसाधुना अयंहिपरमोलाभोनृणांसाधुसमागमः ७ सूतउवाच ॥ ६ ॥

निश्चलमुदकंझषव्रातश्चयस्मिन्सः संसिद्धिफलंसाक्षात्कुरुप्रकटीकुरुयतोभवान्सिद्धिदः ५ यतःआशि
षःअभ्युदयलक्षणाःउतस्वित्अत्रहेतुःभक्तिमिति ६ संवदिष्यामः संवादंकरिष्यामः ॥ ७ ॥ ६ ॥ ६ ॥

सात्वतांसताङ्घ्रि·तिलेहेतुः ईशानइति ८ रुद्राधियोंतःकरणस्यवृत्तयोयेनसः ९।१० नकेवलंबहिरे
वआत्मन्यपिप्राप्तंशिवंविचक्ष्यविस्मितःकथंप्राप्तंसहसाअकस्मादेवहृदिभातम् कथंभूतंतडि।

इत्युक्त्वातमुपेयायभगवान्सात्वतांगतिः ईशानःसर्वविद्यानामीश्वरःसर्वदेहिना
म् ८ तयोरागमनंसाक्षादीशयोर्जगदात्मनोः नवेदरुद्धधीवृत्तिरात्मानंविश्वमेवच
९ भगवांस्तदभिज्ञायगिरिशोयोगमायया आविशत्तद्गुहाकाशंवायुश्छिद्रमिवे
श्वरः १० आत्मन्यपिशिवंप्राप्तंतडित्पिंगजटाधरम् अक्षंदशभुजंप्रांशुमुद्यंत
मिवभास्करम् ११ व्याघ्रचर्मांबरंशूलधनुरिष्वसिचर्मभिः अक्षमालाडमरुक
कंकपालंपरशुंसह बिभ्राणंसहसाभातंविचक्ष्यहृदिविस्मितः १२ किमिदं
कुतएवेतिसमाधेर्विरतोमुनिः नेत्रेउन्मील्यददृशेसगणंसोमयागतम् १३ रु
द्रंत्रिलोकैकगुरुंननामशिरसामुनिः तस्मैसपर्यांव्यदधात्सगणायसहोमया
स्वागतासनपाद्यार्घगंधस्रक्धूपदीपकैः १४ आहत्वात्मानुभावेनपूर्णकामस्य
तेविभो॥

पिशंगाजटाधारयतीतितथातंत्रीण्यक्षीणियस्यतम् ११ शूलादिभिःसहाक्षमालादी
न्बिभ्राणमित्यन्वयः अक्षमालादीनांद्वंद्वैक्यम् १२ विस्मयपूर्वकंबहिर्दर्शनमाह किमिदमितिसो
मयाउमयासहागतंरुद्रंददृशे १३ ततोननाम १४
पूर्णकामत्वंव्यनक्ति येनत्वयाजगन्निर्वृतं॥

भवतीति १५ निर्गुणत्वेनत्रिगुणत्वेनचनमस्करोति नमःशिवायनिर्गुणायसत्वायसत्वाधिष्ठात्रेअ-
तएवमृडयतीतितथानस्मै १६। १७ नोस्मत्तःत्रयःब्रह्मविष्णुमहेश्वराःयत्तेभ्यःतेवयम् १८ वर
दानादिनाभवत्सेवैवास्माभिःक्रियतेनत्वनुग्रहःजगद्वंद्यत्वाद्भवतामितिब्राह्मणान्स्तौतिब्राह्म-

करवामकिमीशानयेनेदंनिर्वृतंजगत् १५ नमःशिवायशांतायसत्वायप्रमृडाय
चरजोजुषेप्यघोरायनमस्तुभ्यंतमोजुषे १६ सूतउवाच एवंस्तुतःसभगवाना
दिदेवःसतांगतिः परितुष्टःप्रसन्नात्माप्रहसंस्तमभाषत १७ श्रीभगवानुवाच॥
वरंवृणीष्वनःकामंवरदेशावयंत्रयः अमोघंदर्शनंयेषांमर्त्योयद्विंदतेऽमृतम्
१८ ब्राह्मणाःसाधवःशांतानिःसंगाभूतवत्सलाः एकांतभक्ताअस्मासुनिर्वैराः
समदर्शिनः १९ सलोकालोकपालास्तान्वंदंत्यर्चंत्युपासते अहंचभगवान्
ब्रह्मास्वयंचहरिरीश्वरः २० नतेमय्यच्युतेऽजेचभिदामण्वपिचक्षते नात्मन-
श्चजनस्यापितद्युष्मान्वयमीमहि २१॥ णाइत्यादिनायेसाधवःसदाचाराःशांताःम-

त्सरादिरहिताःनिःसंगाःनिष्कामाः १९ नकेवलंतएवकिंतुअहंचेत्यादि २० पूज्यतमत्वेहेतुंतर-
माहनेतिअण्वपिअणुमात्रमपिनचक्षतेनपश्यंतितत्तस्मात्एवंभूतान्युष्मान्ईमहिभजेम २१॥

२२ ब्राह्मणेभ्यः ब्राह्मणान् आत्मसमाधानं चित्तैकाग्र्यं तपः आलोचनं स्वाध्यायः अध्ययनं संयमः वागादिनियमः तैः २३ किञ्च श्रवणादित्यादि २४ चंद्रो ललामो भूषणं यस्य तस्य धर्मरहस्ययुक्तं अमृतास्पदं वचः कर्णाभ्यां पिबन् नातृप्यत् अलमिति नामन्यत कर्णयोरमृतायनं इति चान्वयः २५ शिवस्य वागेवा-

नत्यम्मयानि तीर्थानि न देवाश्चेतनोज्झिताः ते पुनन्त्युरुकालेन यूयं दर्शनमात्रतः २२ ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामो येऽस्मद्रूपं त्रयीमयम् बिभ्रत्यात्मसमाधानतपःस्वाध्यायसंयमैः २३ श्रवणाद्दर्शनाद्वापि महापातकिनोऽपि वः शुद्ध्येरन्नंत्यजाश्चापि किमु संभाषणादिभिः २४ सूत उवाच इति चंद्रललामस्य धर्मगुह्योपबृंहितम् वचोमृतायनमृषिर्नातृप्यत् कर्णयोः पिबन् २५ स चिरं मायया विष्णोर्भ्रामितः कर्शितो भृशम् शिववागमृतध्वस्तक्लेशपुंजस्तमब्रवीत् २६ ऋषिरुवाच अहो ईश्वरचर्येयं दुर्विभाव्या शरीरिणाम् यन्नमंतीशितव्यानि स्तुवंति जगदीश्वराः २७ धर्मं ग्राहयितुं प्रायः प्रवक्तारश्च देहिनाम्॥

अमृतं तेन ध्वस्तः क्लेशपुंजो यस्य सः २६ इयं लीला दुर्विभाव्या अवितर्क्या यद्यया ईशितव्यानि स्वनियम्यानि यानि भूतानि जगदीश्वराः स्वयं नमंति स्तुवंति चेति २७ अथवा लोकसंग्रहमात्रमेतदित्याह धर्ममिति प्रवक्तारोपि यत्स्वयं देहिनां

आचरंति २८ नन्वेतत्स्वप्रभावतिरस्कारकं कथमस्याक्रियतेतत्राह नैतेति एतावतालोकसंग्रहमा त्रेणतैर्नमनादिभिःकथंभूतैःस्वमायामयीवृत्तिर्येषुतैः भगवतोमायिनस्तत्वानुभावोनदुष्येत यतःप्र सिद्धस्यमायिनःकुहकंकपटंयथातथैतानिनमनादीनि अतस्तस्ययथाकुहकैरात्मानुभावोनदुष्यतइ

आचरंत्यनुमोदंतेक्रियमाणंस्तुवंतिच २८ नैतावताभगवतःस्वमायामयवृत्तिः भिः नदुष्येतानुभावस्तैर्मायिनःकुहकंयथा २९ सृष्टेदंमनसाविश्वमात्मनानुप्र विश्ययःगुणैःकुर्वद्भिराभातिकर्त्तेवत्स्वप्नदृक्यथा ३० तस्मैनमोभगवतेत्रिगुणा यगुणात्मने केवलायाद्वितीयायगुरवेब्रह्ममूर्त्तये ३१ कंवृणेनुपरंभूमनवरंत्वद्वर दर्शनात् यद्दर्शनात्पूर्णकामःसत्यकामःपुमान्भवेत् ३२ वरमेकंवृणेथापिपूर्णात् कामाभिवर्षणात् भगवत्यच्युतांभक्तिंतत्परेषुतथात्वयि ३३ सूतउवाच इत्यर्चितो भिष्टुतश्चमुनिनासूक्तयागिरा॥ त्युनितद्वत् नदुष्येतानुभावइतिपाठेनकारस्यदृष्टांतेऽनुषंगः

२९ मायाचेष्टितंप्रपंचयतिसृष्टेतिस्वप्नदृक् यथेत्यविद्याचेष्टितेदृष्टांतः ३० त्रिगुणत्वेपिनजीववत्तदभि भूताय किंतुगुणानामात्मनेनियंत्रे ३१ वरंवृणीष्वेतियदुक्तंतत्राह कमिति वरंदर्शनंयस्यतस्मात्वत्तःप रंकंनुवरंवृणेयस्यतवदर्शनादवलोकनात्पूर्णकामःसर्वानंदसंदोहरूपःसत्यकामःयथेच्छंप्राप्तसर्वानं

अनुमोदितःसन्नाह ३४ कामोयंसर्वोपि अन्यच्चपुण्यंयशइत्यादिब्रह्मवर्चस्विनस्तेभूयादित्युत्तरेणान्वा
यः यतस्त्वमधोक्षजेभक्तिमान् ३५। ३६ तस्यकर्मतपआदिमुनेःपुराऽनुभूतंचभगवन्मायावैभवंतच्चक
थयन् ३७ अवाप्तामहायोगमहिमायस्यसः ३८ एतन्मार्कण्डेयस्यचरितंतेनानुभूतंचभगवन्मायावैभ

तमाह भगवन्शर्वः शर्वया चाभिनंदितः ३४ कामस्तेऽयं महर्षे त्वं भक्तिमांस्त्व
मधोक्षजे आकल्पांताद्यशः पुण्यमजरामरता तथा ३५ ज्ञानं त्रैकालिकं ब्र
ह्मन्विज्ञानं च विरक्तिमत् ब्रह्मवर्चस्विनो भूयात्पुराणाचार्यतास्तु ते ३६ सूत
उवाच एवं वरान्स मुनये दत्वाऽगात्त्र्यक्ष ईश्वरः देव्यै तत्कर्म कथयन्ननुभूतं
पुरा मुनेः ३७ सोप्यवाप्तमहायोगमहिमा भार्गवोत्तमः विचरत्यधुनाऽप्यद्धा हरा
वेकांततां गतः ३८ अनुवर्णितमेतत्ते मार्कंडेयस्य धीमतः अनुभूतं भगवतो मा
यावैभवमद्भुत ३९ एतत्केचिदविद्वांसो मायासंसृतिमात्मनः ॥ वंतेऽनुवर्णितम् ३९

नन्वेवमप्यस्मत्कुलोसन्नस्यास्यसप्तकल्पायुष्यंवृद्धैरुच्यमानंविरुद्धमेवतत्राह एतन्मार्कंडेयेनानुभू
तंभगवन्मायावैभवंनानाकल्परूपंकदाचित्कंईश्वरेच्छयातस्यैवाकस्मिकंनतुसाधारणम् एतत्केचित्
अनादिबहुकालम् आवर्त्तितंतदेवयुगसहस्रद्वयमानेनपुनःपुनःपरिवर्त्तितंप्रचक्षते केतेनृणांसंसृति

सप्तकल्पस्तद्दरप्रवेशनिर्गमतः सप्तकल्पं त्वं तत्क्षणमात्रेणेति वदंति अतो न विरोध इत्यर्थः ५० संशृणुयात् इति हर्षे संश्रावयेद्वा यो तावुभौ तयोः कर्मवासनाकृता संसृतिर्न भवेदेति ५१ इति श्रीभा० द्वा० टी० त०
१० ॥ एकादशे तु पूजार्थं महापुरुषवर्णनम् रवेर्व्यूहस्य चाख्यानं प्रतिमासं पृथक् पृथक् १ येनाऽमर्त्यत्व

अनाद्यावर्त्तितं नृणां कदाचित्कं प्रचक्षते ५० य एवमेतद्भृगुवर्यवर्णितं रथांगपाणेरनुभावभावितम् संश्रावयेत्संशृणुयादु तावुभौ तयोर्न कर्माशयसंसृतिर्भवेत् ५१ ॥ इति श्रीभा० द्वा० दशमो० १० ॥ शौनक उवाच अथेममर्थं पृच्छामो भवंतं बहुवित्तमम् समस्ततंत्रराद्धांते भवान्भागवततत्त्ववित् १ तांत्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियःपतेः अंगोपांगायुधाकल्पं कल्पयंति यथैव यैः तन्नो वर्णय भद्रं ते क्रियायोगं बुभुत्सताम् येन क्रियानैपुणेन मर्त्यो यायादमर्त्यताम् ३ सूत उवाच नमस्कृत्वा गुरून्वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपि याः प्रोक्ता वेदतंत्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादि

मापन्नो मर्त्यः सो भार्गवोत्तमः तं पृच्छतिक्रियायोगं सांगोपांगादिकल्पितम् २ अथेममिति हे भग ((मि: ४ ॥
वन् हे भागवत यतो भवान्समस्ततंत्रराद्धांते तत्त्ववित् १ प्रष्टव्यमाह तांत्रिका इति परिचर्यायां उपासना
यां विषये केवलस्य चैतन्यघटस्य अंगानि पादादीनि उपांगानि गरुडादीनि आयुधानि सुदर्शनादीनि आकल्पः कौस्तुभादयः तेषां द्वंद्वैक्यं तद्यथा कल्पयंति

अंगादिकल्पनां भूरादिभिर्दर्शयितुं प्रथमं तावद्यथाकल्पयंतीति प्रश्नस्य वैराजरूपेणेत्युत्तरं वक्तुं विराट्
विग्रहमाह मायाद्यैः प्रकृतिसूत्रमहंकारपंचतन्मात्रैर्नवभिस्तत्वैः विकार एकादशेन्द्रियाणि पंच महाभू
तानीति षोडश तन्मयो विराट् स प्रसिद्धो निर्मितः यत्र विराजि सचित्के चेतनाधिष्ठिते भुवनत्रयं दृश्यते अने
नांगादिकल्पना सौलभ्यं दर्शितम् ५ एतद्वै पौरुषं रूपं पुरुषस्य वैराजस्य रूपमेवेश्वरेणाधिष्ठितत्वात्तदभेदा

मायाद्यैर्नवभिस्तत्वैः सविकारमयो विराट् निर्मितो दृश्यते यत्र सचित्के भुवन
त्रयम् ५ एतद्वै पौरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः नाभिः सूर्योऽक्षिणी नासे वायुः
कर्णौ दिशः प्रभोः ६ प्रजापतिः प्रजननमपानो मृत्युरीशितुः तद्बाहवो लोकपाला म
नश्चंद्रो भ्रुवौ यमः ७ लज्जोत्तरोऽधरो लोभो दंता ज्योत्स्ना स्मयो भ्रमः रोमाणि भूरु
हा भूम्नो मेघाः पुरुषमूर्द्धजाः ८ यावानयं वै पुरुषो यावत्या संस्थया मितः तावानसा
वपि महापुरुषो लोकसंस्थया ९ कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः ॥ १०

विवक्षया तस्य रूपमुच्यते अंगकल्पनामाह भूः पादावित्यादित्रिभिः भूराद्यनुवादेन भगवत्पादादिभा
वना विधीयते ६ प्रजननं मेढ्रं अपानः पायुः ७।८ अनुक्तमन्यदप्येवमूह्यमित्याह यावानयं व्यष्टिपुरुषः
स्वमानतः सप्तवि त स्तिसंख्ययाऽवयवसंनिवेशेन मितः ९ भूषणादीन्याह कौस्तुभेत्यादिना स्वात्मज्ये
तिः शुद्धजीवचैतन्यम् यातस्य कौस्तुभस्य प्रभानामेव ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥

श्रीवत्सं बिभर्त्ति १० त्रिवृत्स्वरं त्रिमात्रं प्रणवम् ११ पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकम् १२ अव्याकृतं प्रधानं यत् अधिष्ठितः अधिष्ठाय स्थितः तदासनभूतं पद्मं सत्वं सत्वगुणः १३ मुख्यतत्वं प्राणतत्वम् प्राणो वै मुख्यइ-

तत्त्वभाव्यापिनी साक्षात् श्रीवत्समुरसा विधिः १० स्वमायां वनमालाख्यां नाना गुणमयीं दधत् वासश्छन्दोमयं पीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत्स्वरम् ११ बिभर्त्ति सांख्ययोगं च देवो मकरकुंडले मौलिं पदं पारमेष्ठ्यं सर्वलोकाभयंकरम् १२ अव्याकृतमनंताख्यमासनं यदधिष्ठितः धर्मज्ञानादिभिर्युक्तं सत्वं पद्ममिहोच्यते १३ ओजः सहो बलयुतं मुख्यतत्वं गदां दधत् अपां तत्वं दरवरं तेजस्तत्वं सुदर्शनम् १४ नभोनिभं नभस्तत्वमसिं चर्म तमोमयम् कालरूपं धनुः शार्ङ्गं तथा कर्ममयेषुधिम् १५ इंद्रियाणि शरानाहुराकूतीरस्य स्यंदनम् तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिं मुद्रयार्थक्रियात्मताम् १६ मंडलं देवयजनं दीक्षा संस्कार आत्मनः परिचर्या भगवत आत्मनो दुरितक्षयः १७ ॥

तिश्रुतेः दरवरं शंखम् १४।१५ आकूतीः क्रियाशक्तियुक्तं मनः अस्य रथस्याभिव्यक्तिं वहिरभिव्यक्तं रूपम् मुद्रया धृतया अर्थक्रियात्मतां वरदाभयदादिरूपत्वं बिभर्त्ति तत्तन्मुद्रया तथा तथा भावयेदित्यर्थः १६ मंडलं देवयजनं देवपूजाभूमिं सूर्यमंडलत्वेन भावयेदित्यर्थः अं

मंत्रदीक्षामेव आत्मनस्तत्पूजायोग्यतां भावयेदित्यर्थः परिचर्येति भगवतस्तां परिचर्यां स्वस्य सकलपा
पक्षयाय एवंरूपां भावयेदित्यर्थः १७॥ ९॥ पूर्वं मासनपद्ममुक्तं इदानीं करस्थं पद्ममाह भगवानिति भग
वच्छब्दार्थं ऐश्वर्यादिषाड्गुण्यम् १८ हे द्विजाः एकवचनांतो वा पाठः अकुतोभयं कैवल्यधाम गृहं समभ
जत् यद्वा वैकुंठस्य विशेषणं अकुतोभयं यद्धामेति त्रिवृत् ऋग्यजुःसामरूपो वेदः सुपर्णोसि गरुत्मा

भगवान्भगशब्दार्थं लीलाकमलमुद्वहन् धर्मं यशश्च भगवांश्चामरव्यजनेऽभ्य
जत् १८ आतपत्रं तु वैकुंठं द्विजा धामाकुतोऽभयम् त्रिवृद्वेदः सुपर्णाख्यो यज्ञं व
हति पूरुषम् १९ अनपायिनी भगवती श्रीः साक्षादात्मनो हरेः विष्वक्सेनस्तंत्र
मूर्त्तिर्विदितः पार्षदाधिपः नंदादयोष्टद्वाःस्थाश्च तेऽणिमाद्या हरेर्गुणाः २० वासुदे
वः संकर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयम् अनिरुद्ध इति ब्रह्मन्मूर्त्तिव्यूहोऽभिधीयते॥
२१ स विश्वस्तैजसः प्राज्ञस्तुरीय इति वृत्तिभिः ॥ त्रिवृत्ते शिर इत्यादिमंत्रलिंगात् यज्ञं य
ज्ञरूपं पुरुषं यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः १९ अनपायिनी हरेः शक्तिः तत्र हेतुः साक्षादात्मनः स्वस्वरूपस्य चिद्रू
पत्वात्तस्मात्तदभेदादित्यर्थः तंत्रमूर्त्तिः पंचरात्राद्यागमरूपः येऽणिमादयोऽष्टौ गुणाः ते हरेर्द्वारपाला नंदादयः
२० तस्यैव चतुर्व्यूहोपासनामाह वासुदेवादिशब्दैः पुरुषः श्रीनारायण एव स्वयंमूर्त्तिभेदैरुपास्य इत्यभिधी

एवस्वयंभूःपरिभाव्यतेनहृत्सुपाधीनाह अर्थाःबाह्याःइंद्रियंमनः आशयस्तदुभयसंस्कारयुक्तमज्ञानंत्रिल
यसाक्षितैः २२ उक्तचतुर्व्यूहहृद्योपासनेऽपिपू र्वोक्तमंगाद्युपासनमाह अंगेति अंगादिभिरुपलक्षितोभग
वान्हरिर्वासुदेवादिचतुर्मूर्त्तिःसन्विश्वादिचतुष्टयंबिभर्त्तिस्मविश्वादिभावेपितन्नियंतुस्तस्यनजीवत्वमि
त्याह विश्वादिचतुष्टयंविभ्रदपि भगवानीश्वरः

अर्थेन्द्रियाशयज्ञानैर्भगवान्परिभाव्यते २२ अंगोपांगायुधाकल्पैर्भगवांस्तच्चतुः
ष्टयम् बिभर्त्तिस्मचतुर्मूर्त्तिर्भगवान्हरिरीश्वरः २३ द्विजऋषभसएषब्रह्मयोनिः
स्वयंदृक्स्वमहिमपरिपूर्णोमाययाचस्वयैतत् सृजतिहरतिपातीत्याख्ययाऽनावृ
ताक्षो विवृतइवनिरुक्तस्तत्परैरात्मलभ्यः २४ श्रीकृष्णकृष्णसखवृष्ण्यृषभावा
निध्रुग्राजन्यवंशदहनाऽनपवर्गवीर्य ॥ एवेति २३ तस्यब्रह्मादित्रिमूर्त्तितामाह द्विजऋषभे
तिसएषएवभगवान्ब्रह्मयोनिर्वेदस्यकारणमित्यादिहेतुत्रयम्वस्तुतोवेदाभावेऽपिस्वगतमाययासृजतिह
रतिपातीतिकृत्वाआख्ययाब्रह्मादिरूपया अनावृताक्षःअनाच्छन्नज्ञानोपिविवृतइवभिन्नइवनिरुक्तःशा
स्त्रेषुनतुभिन्नःअत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति यस्तत्परैरात्मत्वेनैवलभ्यतइति २४ यस्येदमुपासनमुक्तंतंश्री
कृष्णंप्रार्थयते कृष्णसखअर्जुनस्यसखेवृष्णिश्रेष्ठःअवनिध्रुहोयेराजन्याःतेषांवंशस्यदहनअनपवर्गंअ
क्षीणंवीर्यंयस्यगोपवनितानांव्रजाःसमूहाःभस्य

भा० द्वा० नारदादयः तैर्गीतं तत्तीर्थभूतं श्रवः कीर्त्तिर्यस्य श्रवणमेव मंगलं यस्य २५ एतज्जपमात्रस्यापि ब्रह्मज्ञानफ
टी० लमित्याह यद्विति कल्य उषः काले यतचित्तः प्रयतः शुचिश्च सः जप्त्वा गुहाशयं हृदिस्थं ब्रह्म पश्यति २६ मं
४४ डलं देवयजनमित्युक्त्वा बुद्धिमागतः मूर्त्तिव्यूहप्रसंगेन रविव्यूहोऽत्र पृच्छ्यते शुक इति पंचमेयदाह तथा

गोविंद गोपवनिताव्रजभृत्यगीततीर्थश्रवः श्रवणमंगल पाहि भृत्यान् २५ यइ
दं कल्य उत्थाय महापुरुषलक्षणम् तच्चित्तः प्रयतो जप्त्वा ब्रह्म वेद गुहाशयम्॥
२६ शौनक उवाच शुको यदाह भगवान् विष्णुराताय शृण्वते सौरो गणो मासि मा
सि नाना वसति सप्तकः २७ तेषां नामानि कर्माणि संयुक्तानामधीश्वरैः ब्रूहि नः।
श्रद्दधानानां व्यूहं सूर्यात्मनो हरेः २८ सूत उवाच अनाद्यविद्यया विष्णोरात्मनः।
सर्वदेहिनाम् निर्मितो लोकतंत्रोऽयं लोकेषु परिवर्त्तते २९ एक एव हि लोकानां।
सूर्य आत्मादिकृद्धरिः॥ ऋष्यन्ये च ऋषयो गंधर्वा अप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना देवा इत्येकैक

शो गणाः सप्त इत्यादिना सौरः सूर्यसंबंधी सप्तानां गणः तेषां सप्तानां अधीश्वरैः तत्तत्सतिभिः तत्तन्मासा
धिकृत सूर्यैर्वा व्यूहं विभागम् २८ तत्र तावत्व्यूहं निरूपयितुं प्रथमं सूर्यस्वरूपमाह अनाद्यविद्ययामा
यया अयं सूर्यः लोकतंत्रः लोकयात्राप्रवर्त्तकः २९ अतस्तस्य क्रियाभेदोपाधिकमेव नानात्वं न स्वतइ

जगदात्मा आदिकृत् सृष्टिकर्त्ता हरिरेव सूर्यः स च सर्वासां वेदोक्तक्रियाणां मूलं सत् तेनोपाधिना बहुधोक्तः
३० कालरूपधारिणो हरेर्द्वादशादित्यरूपभेदं क्रियोपाधिकं दर्शयितुम् प्रथमं सर्वकर्मप्रवर्त्तयेमायाकृतं
नवधाभेदमाह काल इति कालः प्रातरादिः देशः समादिः क्रिया अनुष्ठानं कर्त्ता ब्राह्मणादिः करणं स्रुगा।

सर्ववेदक्रियामूलं ऋषिभिर्बहुधोदितः ३० कालो देशः क्रिया कर्त्ता करणं कार्य।
मागमः द्रव्यं फलमिति ब्रह्मन् नवधोक्तोऽजया हरिः ३१ मध्वादिषु द्वादशसु भग
वान् कालरूपधृक् लोकतंत्राय चरति पृथक् द्वादशभिर्गणैः ३२ धाता कृतस्थ।
ली हेतिर्वासुकी रथकृन्मुने पुलस्त्यस्तुंबरुरिति मधुमासं नयंत्यमी ३३ अर्यमा पु
लहोऽथौजाः प्रहेतिः पुंजिकस्थली नारदः कच्छनीरश्च नयंत्येते स्म माधवम् ३४॥
मित्रोऽत्रिः पौरुषेयोऽथ तक्षको मेनका हाहाः रथस्वन इत्येते शुक्रमासं नयंत्य।
मी ३५॥

दिः कार्यं यागादिः आगमः मंत्रादिः द्रव्यं व्रीह्यादिः फलं स्वर्गादिः ३१ तत्र च कालस्वरूप
धारी भगवान् पृथक् चरति मध्वादिषु चैत्रादिषु लोकतंत्राय लोकयात्रानिर्वाहाय ३२ तानेव गणानाह
धातेति द्वादशभिः धाता सूर्यः कृतस्थली अप्सराः हेतिः राक्षसः वासुकिर्नागः रथकृत् यक्षः पुलस्त्य ऋ।
षिः तुंबरुर्गंधर्वः नयंति अनुवर्त्तयंति ३३ अथौजा यक्षः प्रहेती राक्षसः नारदो गंधर्वः कच्छनीरो नागः मा
धवं वैशारदम् ३४ मित्रः सूर्यः पौरुषेयो राक्षसः

रथस्वनोयक्षःशुक्रमासंज्येष्ठम् ३५ वरुणःसूर्यःसहजन्योयक्षःशुक्रोनागः।
चित्रस्वनोराक्षसःशुचिमासंआषाढम् ३६ इंद्रःसूर्यःविश्वावसुर्गन्धर्वःश्रोतायक्षःएलापत्रोनागःवर्योरा
क्षसइतिस्वयमेवव्याख्यातंनभोमासंश्रावणम् ३७ विवस्वान्सूर्यःउग्रसेनोगंधर्वःव्याघ्रोराक्षसःआसा
रणोयक्षःशंखपालोनागःनभस्याख्यंभाद्रपदं ३८ धनंजयोनागःवातोराक्षसःसुषेणोगंधर्वःसुरुचिर्यक्षः

वसिष्ठोवारुणोरंभासहजन्यस्तथाहूहूः शुक्रश्चित्रस्वनश्चैवशुचिमासंनयं।
त्यमी ३६ इंद्रोविश्वावसुःश्रोताएलापत्रस्तथांगिराः प्रम्लोचाराक्षसोवर्योन।
भोमासंनयंत्यमी ३७ विवस्वानुग्रसेनश्चव्याघ्रआसारणोभृगुः अनुम्लोचाशं।
खपालोनभस्याख्यंनयंत्यमी ३८ पूषाधनंजयोवातःसुषेणःसुरुचिस्तथा घृता
चीगौतमश्चेतितपोमासंनयंत्यमी ३९ ऋतुर्वर्चाभरद्वाजःपर्जन्यःसेनजित्तथा॥
विश्वऐरावतश्चैवतपस्याख्यंनयंत्यमी ४० अथांशुःकश्यपस्तार्क्ष्यऋतसेनस्तथो

तपोमासंमाघंमासक्रमातिलंघनम्कौर्मोक्ता दिक्रमानुसारेणवैस्मवेतुमासक्रमेणोक्तिःक्वचिन्नामव्यत्यये श्री
त्ययस्तुकल्पभेदेनेतिज्ञेयम् ३९ ऋतुर्यक्षःवर्चाराक्षसःपर्जन्यःसूर्यःसेनजित्अप्सराःविश्वोगंधर्वःऐराव।
तोनागःतपस्याख्यंफाल्गुनम् ४० अंशुःसूर्यःअंशइतिवापाठःतार्क्ष्योयक्षःऋतसेनोगंधर्वःविद्युच्छत्रुः ।४१

राक्षसः महाशंखोनागः सहोमासम् मार्गशीर्षम् ४१ भगः सूर्यः स्फूर्ज्जो राक्षसः अरिष्टनेमिर्गन्धर्वः ऊर्णायुः
सः आयुर्ऋषिः कर्कोटकोनागः ४२ ऋचीकतनयो जमदग्निः कंबलोनागः ब्रह्मापेतोराक्षसः शतजिद्य
क्षः धृतराष्ट्रोगंधर्वः इषंभरा: आश्विनपालकाः ४३ विष्णुरादित्यः अश्वतरोनागः सूर्यवर्चागंधर्वः सत्यजित्।
यक्षः मखापेतोराक्षसः ऊर्ज्जमासं कार्त्तिकंमासम् ४४ एते चादित्यादयः कोर्मेविभज्योक्ताः धाता र्यमा च मि
त्रश्च वरुणश्चेंद्र एव च विवस्वानथ पूषा च पर्जन्यश्चांशुरेव च भगस्त्वष्टा च विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः

विद्युच्छत्रुर्महाशंखः सहोमासं नयंत्यमी ४१ भगः स्फूर्जोरिष्टनेमिरूर्ण आयुश्च
पंचमः कर्कोटकः पूर्वचित्तिः पुष्यमासं नयंत्यमी ४२ त्वष्टा ऋचीकतनयः कंब-
लश्च तिलोत्तमा ब्रह्मापेतोथ शतजिद्धृतराष्ट्र इषंभराः ४३ विष्णुरश्वतरो रंभा सू-
र्यवर्चाश्च सत्यजित् विश्वामित्रो मखापेत ऊर्जमासं नयंत्यमी ४४ एता भगवतो वि-
ष्णोरादित्यस्य विभूतयः ॥ ४५ १ पुलस्त्यः पुलहश्चात्रिर्वसिष्ठोथांगिरा भृगुः गौतमोऽथ भरद्वाजः क
श्यपः क्रतुरेव च जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवादिनः २ रथकूर्चोऽरिष्टनेमिर्ग्रामणीश्च रथस्वनः र-
थचित्रः स्वनः श्रोता अरुणः सेनजित्तथा तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च ऋतजित्सत्यजित्तथा एते यक्षाः ३ अथ हेतिः
प्रहेतिश्च पौरुषेयो वधस्तथा वर्यो व्याघ्रस्तथापश्च वायुर्विद्युद्दिवाकरः ब्रह्मापेतश्च विप्रेंद्र यज्ञापेतश्च रा-
क्षसाः ४ वासुकिः कच्छनीरश्च तक्षकः सर्पपुंगवः एलापत्रः शंखपालस्तथैरावतसंज्ञितः धनंजयो महा

पन्नगस्तथा कर्कोटको द्विजाः कंबलोऽश्वतरश्चैव वहंत्येते यथाक्रमम् ५ तुंबरुर्नारदो हाहा हूहूर्विश्वावसु
स्तथा उग्रसेनो वसुरुचिर्विश्वावसुरथापरः चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धृतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः ६ सूर्यवर्चा द्वादशे
ति गंधर्वा गायतां वराः कृतस्थल्यप्सरोवर्या तथान्या पुंजिकस्थली मेनका सहजन्या च प्रम्लोचा च द्विजो
त्तमाः अनुम्लोचा घृताची च विश्वाची चोर्वशी तथा अन्या च पूर्वचित्तिः स्यादन्या चैव तिलोत्तमा रंभा चेति

स्मरतां संध्ययोर्नॄणां हरंत्यंहो दिने दिने ४५ द्वादशस्वपि मासेषु देवोऽसौ षड्भिरस्य
वै चरन्समंतात्तनुते परत्रेह च सन्मतिम् ४६ सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिंगैरृषयः संस्तु
वंत्यमुम् गंधर्वास्तं प्रगायंति नृत्यंत्यप्सरसोऽग्रतः ४७ उन्नह्यंति रथं नागा ग्राम
ण्यो रथयोजकाः चोदयंति रथं पृष्ठे नैर्ऋता बलशालिनः ४८ बालखिल्याः सह
स्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः पुरतोभिमुखं यांति स्तुवंति स्तुतिभिर्विभुम् ४९ एवं
ह्यनादिनिधनो भगवान्हरिरीश्वरः ॥ ७ द्विजश्रेष्ठास्तथैवाप्सरसस्ता इति ४५ एतेषां प

थक्कर्माणि निरूपयति द्वादशस्वपीति त्रिभिः असौ देवः सूर्यः षड्भिर्गंधर्वादिभिः अस्य जनस्य समंतात्स्वर
न्शुभां मतिं तनुते गायत्र्यर्थोऽनेन सूचितः ४६ तल्लिंगैः सूर्यप्रकाशकैः ४७ उन्नह्यंति दृढं बध्नंति ग्रामण्यो
यक्षाः नैर्ऋताः राक्षसाः ४८ किंच बालखिल्या इति एवं प्रतिमासं त एव स्तुवंति विभुं सूर्यम् ४९ भूत्वा ॥ ५

विभज्य ५० ॥ इति॰द्वा॰टी॰मेकादशोऽ॰११॥ द्वादशे तु पुराणोक्तसर्वार्थानुक्रमः कृतः प्रथमस्कंधमारभ्य प्रा-
धान्येन समासतः १ तदेवमस्मिन्पुराणोक्तानर्थान्संक्षिपतो वर्णयिष्यन्धर्मादीन्प्रणमति नम इति मह-
ते हरिभक्तिलक्षणाय ब्राह्मणेभ्यः ब्राह्मणान्सनातनान्धर्मानित्युपलक्षणं पुराणोक्तार्थानाम् १ पुरुषलोचितं
श्रवणादियोग्यम् २ एतत्स्वपंचयति अत्रेति भगवानैश्वर्यादिषड्गुणः साक्षात्संकीर्त्तित इति देवताकांडा

कल्पे कल्पे स्वमात्मानं व्यूह्य लोकानवत्यजः ५० ॥ इति श्रीभा॰द्वा॰आदित्यव्यूह
वर्णनं नाम एकादशोऽध्यायः ११ ॥ सूत उवाच नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वे-
धसे ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्ये सनातनान् १ एतद्वः कथितं विप्रा विष्णोः
श्चरितमद्भुतम् भवद्भिर्यदहं पृष्टो नराणां पुरुषोचितम् २ अत्र संकीर्त्तितः साक्षा-
त्सर्वपापहरो हरिः नारायणो हृषीकेशो भगवान्सात्वतांपतिः ३ अत्र ब्रह्म परं गुह्यं
जगतः प्रभवाप्ययम् ज्ञानं च तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतम् ४ ॥ भक्तियोगः
समाख्यातो वैराग्यं च तदाश्रयम् ॥ ५ र्थः ३ ब्रह्मकांडार्थमाह अत्र ब्रह्मेति गुह्यं निर्गुणं

प्रभवाप्ययम् प्रभवंत्यस्मादिति प्रभवम् अप्येत्यस्मिन्नित्यप्ययं तच्च तच्च अनेनाश्रयशब्दार्थो दर्शितः वि-
ज्ञानसंयुतम् अपरोक्षज्ञानपर्यंतं ज्ञानम् तदुपाख्यानं तत् ज्ञानमुपाख्यायते प्रकाश्यते येन तत् ज्ञानसाध-
नमित्यर्थः ४ कर्मकांडार्थमाह भक्तियोगश्च साध्यसाधनरूपः तदाश्रयं भक्तियोगेन निष्पादितम् ॥ ५ ॥

१२

भा०द्वा० एवंसामान्यतोनिरूप्येदानींद्वादशस्कंधप्रकरणार्थाननुक्रामति पारीक्षितमुपाख्यानंपरीक्षिज्जन्मादित
टी० स्तस्तावायनारदाख्यानंच ५ ब्रह्मर्षेर्ब्राह्मणोत्तमस्यइतिप्रथमस्कंधार्थः ६ उत्क्रांतिरर्चिरादिगतिःप्राधानि
४७ कःप्रधानकार्यविराड्रूपःसर्गःअग्रतःआदितःमहदादिक्रमेणेत्यर्थःइतिद्वितीयार्थः ७ महापुरुषस्यसंस्थि

पारीक्षितमुपाख्यानंनारदाख्यानमेवच ५ प्रायोपवेशोराजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षि-
तः शुकस्यचैवब्रह्मर्षेःसंवादश्चपरीक्षितः ६ योगधारणयोत्क्रांतःसंवादोनारदा
जयोः अवतारानुगीतंचसर्गःप्राधानिकोऽग्रतः ७ विदुरोद्धवसंवादःक्षत्तृमैत्रेय-
योस्ततःपुराणसंहिताप्रश्नोमहापुरुषसंस्थितिः ८ ततःप्राकृतिकःसर्गःसप्तवैकृ-
तिकाश्चये ततोब्रह्मांडसंभूतिर्वैराजःपुरुषोयतः ९ कालस्यस्थूलसूक्ष्मस्यगतिः
पद्मसमुद्भवः भुवउद्धरणेऽम्भोधौहिरण्याक्षवधोयथा १० ऊर्द्ध्वतिर्यगवाक्सर्गो रु-
द्रसर्गस्तथैवच अर्द्धनारीनरस्याथयतःस्वायंभुवोमनुः ११ शतरूपाचयास्त्रीणा-
माद्याप्रकृतिरुत्तमा॥ ७ तिःप्रलयेतूष्णीमवस्थानम् ८ प्राकृतिकःप्रकृतिभवोगुणक्षोभरूपः राम:
वैकृतिकामहदादयःचकारादिकाराश्चयेतयोस्तेषांचसर्गः ९ गतिःस्वरूपम् उद्धरणेउद्धारणे १० अर्द्धा ४७
भ्यांनारीचनरश्चतस्य ११ संतानोधर्मपत्नीनामितिनवब्रह्मसमुत्पत्तिरिति॥ ५ ॥ ६ ॥ ५ ॥

अस्यानंतरंद्रष्टव्यम् १२।१३ चतुर्थस्कंधार्थमाह नवब्रह्मणांमरीच्यादीनांसमुत्पत्तिःसंतानः १४ पंचम
स्कंधार्थमाह ततःप्रैयव्रतंप्रियव्रतस्यचरितम् १५ द्वीपाद्युपवर्णनंप्रथमंसंक्षेपतः ततोद्वीपादीनांयेगिर
योनद्यश्चतेषामुपवर्णनंपातालनरकादीनांचसंस्थितिः अनेनैवनरकनिवर्त्तकमजामिलोपाख्यानंगृही

संतानोधर्मपत्नीनांकर्दमस्यप्रजापतेः १२ अवतारोहिदेवस्यकपिलस्यमहात्म
नः देवहूत्याश्चसंवादःकपिलेनचधीमता १३ नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दक्षयज्ञविना
शनम् ध्रुवस्यचरितंपश्चात्पृथोःप्राचीनबर्हिषः १४ नारदस्यचसंवादस्ततःप्रै
यव्रतंद्विजाः नाभेस्ततोऽनुचरितमृषभस्यभरतस्यच १५ ततोद्वीपसमुद्राद्रिवर्षन
द्युपवर्णनम् ज्योतिश्चक्रस्यसंस्थानंपातालनरकस्थितिः १६ दक्षजन्मप्रचेतो
भ्यस्तत्पुत्रीणांचसंततिः यतोदेवासुरनरास्तिर्यङ्नगखगादयः १७ त्वाष्ट्रस्यजन्म
निधनंपुत्रयोश्चदितेर्द्विजाः दैत्येश्वरस्यचरितंप्रल्हादस्यमहात्मनः १८ मन्वंतरा
नुचरितंगजेंद्रस्यविमोक्षणम् मन्वंतरावताराश्चविष्णोर्हयशिरादयः १९॥ ॥

तंततःपराचीनम् १६ षष्ठार्थमाह दक्षजन्मेतिसप्तमार्थमाह पुत्रयोश्चेति १८ अष्टमार्थमाह मन्वंतरानुम
चरितमिति कचित्केसचिदनुक्तिः व्युत्क्रमोक्तिश्चभक्तिरसानुकूलत्वेनेतिद्रष्टव्यम् १९॥ १९ ॥

२० नवमार्थमाह राजवंशेति २१।२२।२३।२४ सोमवंशाद्भिूतस्यैलस्य चरितम् २४ तत्कृतस्य भीष्मस्य
कौर्म्मं मात्स्यं नारसिंहं वामनं च जगत्पतेः क्षीरोदमथनं तद्वदमृतार्थे दिवौकसाम्
२० देवासुरं महायुद्धं राजवंशानुकीर्त्तनम् इक्ष्वाकुजन्म तद्वंशः सुद्युम्नस्य महा
त्मनः २१ इलोपाख्यानमत्रोक्तं तारोपाख्यानमेव च सूर्यवंशानुकथनं शशादाद्या
नृपादयः २२ सौकन्यं चाथ शर्यातेः ककुत्स्थस्य च धीमतः खट्वांगस्य च मांधातुः सौभ
रेः सगरस्य च २३ रामस्य कोशलेंद्रस्य चरितं किल्बिषापहम् निमेरंगपरित्यागो ज
नकानां च संभवः २४ रामस्य भार्गवेंद्रस्य निःक्षत्रकरणं भुवः ऐलस्य सोमवंशस्य य
यातेर्नहुषस्य च २५ दौष्यंतेर्भरतस्यापि शंतनोस्तत्सुतस्य च ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य य
दोर्वंशोनुकीर्त्तितः २६ यत्रावतीर्णो भगवान् कृष्णाख्यो जगदीश्वरः वसुदेवगृहे ज
न्म ततो वृद्धिश्च गोकुले २७ तस्य कर्माण्यपाराणि कीर्त्तितान्यसुरद्विषः पूतनासु
पयःपानं शकटोच्चाटनं शिशोः २८ ॥ २८ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥ राम:

२६।२७ दशमार्थमाह तस्य कर्माणीति पूतनाया असुसहितस्य स्तन्यपयसः पानम् २८ ॥ २८ ॥ ४८

सहभ्रातुः ससखस्य २९। ३०। ३१ यज्ञाभिषेकं यज्ञः पूजा अभिषेकश्च तयोर्द्वंद्वैकम् ३२। ३३॥
तृणावर्त्तस्य निष्पेषस्तथैव बककवत्सयोः धेनुकस्य सहभ्रातुः प्रलंबस्य च संक्ष
यः २९ गोपानं च परित्राणं दावाग्नेः परिसर्पतः दमनं कालियस्याहे र्महाह्रदे नंद
मोक्षणम् ३० व्रतचर्या तु कन्यानां यत्र तुष्टोऽच्युतो व्रतैः प्रसादो यज्ञपत्नीभ्यो वि
प्राणां चानुतापनम् ३१ गोवर्द्धनोद्धारणं च शक्रस्य सुरभेरथ यज्ञाभिषेकं कृष्ण
स्य स्त्रीभिः क्रीडा च रात्रिषु ३२ शंखचूडस्य दुर्बुद्धेर्वधोऽरिष्टस्य केशिनः अक्रूरा
गमनं पश्चात् प्रस्थानं रामकृष्णयोः ३३ व्रजस्त्रीणां विलापश्च मथुरालोकनं ततः
गजमुष्टिकचाणूरकंसादीनां च यो वधः ३४ मृतस्यानयनं सूनोः पुनः सांदीपनेर्गु
रोः मथुरायां निवसता यदुचक्रस्य यत्प्रियम् कृतमुद्धवरामाभ्यां युतेन हरिणा द्वि
जाः ३५ जरासंधसमानीतसैन्यस्य बहुशो वधः घातनं यवनेंद्रस्य कुशस्थल्या नि
वेशनम् ३६ आदानं पारिजातस्य सुधर्मायाः सुरालयात् रुक्मिण्याहरणं युद्धे प्र
मथ्य द्विषतो हरेः ३७॥ ३४। ३५। ३६ द्विषतः शत्रून् प्रमथ्य ३७॥ ३७॥ राम

१२ भा॰ द्वा॰ ।३८ येच शंबरादयस्तेषाम् ३९ माहात्म्यं प्रभावः ४० एकादशार्थमाह विप्रशापेति धर्मविनिर्णयः वर्णाश्र
टी॰ मधर्मविनिश्चयः मर्त्यपरित्यागः मनुष्यत्वस्यांतर्धानम् ५२ द्वादशार्थमाह युगेति युगलक्षणं तदनुरूपाव-
४९ हरस्य जृंभणं युद्धे बाणस्य भुजकृंतनम् प्राग्ज्योतिषपतिं हत्वा कन्यानां हरणं च यत्
३८ चैद्यपौंड्रकशाल्वानां दंतवक्रस्य दुर्मतेः शंबरो द्विविदः पीठो मुरः पंचजनाद
यः ३९ माहात्म्यं च वधस्तेषां वाराणस्याश्च दाहनम् भारावतरणं भूमेर्निमित्तीकृ
त्य पांडवान् ४० विप्रशापापदेशेन संहारः स्वकुलस्य च उद्धवस्य च संवादो वसुदे
वस्य चाद्भुतः ४१ यत्रात्मविद्या ह्यखिला प्रोक्ता धर्मविनिर्णयः ततो मर्त्यपरित्याग
आत्मयोगानुभावतः ४२ युगलक्षणवृत्तिश्च कलौ नृणामुपप्लवः चतुर्विधश्च प्र
लय उत्पत्तिस्त्रिविधा तथा ४३ देहत्यागश्च राजर्षेर्विष्णुरातस्य धीमतः शाखाप्र
णयनमृषेर्मार्कंडेयस्य सत्कथा महापुरुषविन्यासः सूर्यस्य जगदात्मनः ४४ इ
ति चोक्तं द्विजश्रेष्ठा यत्पृष्टोऽहमिहास्मि वः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ रामः ४८
त्तिश्च सर्गः त्रिविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी नित्या चेति ४३ ऋषेर्व्यासस्य सूर्यस्य च विन्यासः तत्त्वार्थः ४४ इ
ति चोक्तमिति चकारादन्यदपि वः युष्माभिरिह यत्पृष्टोऽस्मि तदुक्तमिति किमेवं नानार्थकथनेन तत्राह।

लीलेति सर्वशः तदर्थकीर्त्तनद्वारेणेत्यर्थः ४५ तत्कीर्त्तनेनापि किमित्यपेक्षायां तत्फलमाह द्वाभ्याम् पति
तः कूपादिषु स्खलितः सोपानादिषु आर्त्तः दुःखितः क्षुत्वा क्षुतं कृत्वा विवशोऽपि ४६ संकीर्त्यमानः यद्वा श्रु
तोऽनुभावो यस्य सः पुंसां चित्तं प्रविश्य निःशेषं दुःखं विधुनोति हीति सतामनुभवं प्रमाणयति अर्को गिरिगु
हादिध्वांतं न निवर्त्तयतीत्यपरितोषात् दृष्टांतांतरमाह अतिवातो अभ्रमिवेति ४७ हरिसंकीर्त्तनमेव महाफ

लीलावतारकर्माणि कीर्त्तितानीह सर्वशः ४५ पतितः स्खलितश्चार्तः क्षुत्वा वा विव
शोऽब्रुवन् हरये नम इत्युच्चैर्मुच्यते सर्वपातकात् ४६ संकीर्त्यमानो भगवाननंतः श्रु
तानुभावो व्यसनं हि पुंसाम् प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिः
वातः ४७ मृषा गिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा न कथ्यते यद्भगवानधोक्षजः तदेव सत्यं त
दु हैव मंगलं तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ४८ तदे वरम्यं रुचिरं नवं नवं तदेव शश्वन्
मनसो महोत्सवम् तदेव शोकार्णवशोषणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ४९

लं तद्व्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्यालापमात्रमिति प्रपंचयति मृषा गिर इति चतुर्भिः मृषा गिरः मिथ्यावाचः असतीः
असत्यः असतां कथाः याः ताः यद्यासु उत्तमश्लोकस्य यशोऽनुगीयत इति यत्तदेव सत्यं तदेव हि मंगलम् हड
तिहर्षं भगवद्गुणानामभ्युदयो यस्मात्तत् ४८ नवं नवं यथा भवति तथा रुचिरं रुचिप्रदम् महानुत्सवो यस्मात् ४९

चित्राणिपदानियस्मिन् तदपिजगत्पवित्रयतीतितथा तद्धरेर्यशोनप्रगृणीतनवर्णयेत्तद्वचः ध्वांक्षतीर्थंका कतुल्यंनराणांरतिस्थानंनतुहंसैर्ज्ञानिभिःसेवितंतत्रहेतुः यत्रेति ५० सवाग्विसर्गःसएववाचःप्रयोगःजनताघसंप्लवःजनसमूहाघनाशकःयद्यस्मात् तान्येवान्यैःकीर्त्यमानानिशृण्वंति श्रोतरिसतिगायंतिनोचेत्स्वयमेवगृणंति ५१ इदानींज्ञानकर्मादरादपिभगवत्कीर्त्तनादिष्वेवादरःकर्त्तव्यइत्याह नैष्कर्म्यमप्यत

नयद्वचश्चित्रपदंहरेर्यशोजगत्पवित्रंप्रगृणीतकर्हिचित् तद्ध्वांक्षतीर्थंनतुहंस
सेवितंयत्राच्युतस्तत्रहिसाधवोऽमलाः ५० सवाग्विसर्गोजनताघसंप्लवोयस्मि
न्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि नामान्यनंतस्ययशोंकितानियच्छृण्वंतिगायंतिगृणं
तिसाधवः ५१ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनम् कुतःपु
नःशश्वदभद्रमीश्वरेनचार्पितंकर्मयदप्यनुत्तमम् ५२ यशःश्रियामेवपरिश्रमःप
रोवर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु अविस्मृतिःश्रीधरपादपद्मयोर्गुणानुवादश्रवणादि

स्वकाशकंयत्ज्ञानम् यतोनिरंजनमुपाधिनिवर्त्तकंयदप्यच्युतभक्तिवर्जितंचेन्नशोभतेनापरोक्षपर्यंत भवतीत्यर्थः ईश्वरेनचेदर्पितंतर्हियदनुत्तमंसर्वोत्तममपिकर्मतदपिपुनःकुतःशोभतेयतःशश्वत्साधन कालेफलकालेचअभद्रंदुःखात्मकम् ५२ किंचवर्णाश्रमाचारादिषुयःपरोमहान्परिश्रमःसयशोयुक्ता

यो श्रियामेव कीर्तितः संपत्तिश्च केवलं परः पुरुषार्थ इत्यर्थः गुणानुवादादिभिस्तु श्रीधरपादपद्मयोरविस्मृतिर्भवति ५३ ॥ ॥ ततः किमत आह अविस्मृतिरिति क्षिणोति नाशयति ५४ अथेदानीं श्रोतॄनात्मानं चाभिनंदन्नाह यूयमिति द्वाभ्याम् हे द्विजाग्र्याः यद्यस्मादात्मन्यंतःकरणे श्रीनारायणमाविवेश्य शश्वद्भजत संभावनायां लोट् अतो भूरिभागाः बहुपुण्याः कथंभूतम् सर्वांतर्यामिणम् अत एव देवं सर्वोपास्यम् अ

अविस्मृतिः कृष्णपदारविंदयोः क्षिणोत्यभद्राणि शमं तनोति च सत्त्वस्य शुद्धिं परमात्मभक्तिं ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तम् ५४ यूयं द्विजाग्र्या बत भूरिभागा यच्छश्वदात्मन्यखिलात्मभूतम् नारायणं देवमदेवमीशमजस्रभावा भजताविवेश्य ५५ अहं च संस्मारित आत्मतत्त्वं श्रुतं पुरा मे परमर्षिवक्त्रात् प्रायोपवेशे नृपतेः परीक्षितः सदस्यृषीणां महतां च शृण्वताम् ५६ एतद्वः कथितं विप्राः कथनीयोरुकर्मणः माहात्म्यं वासुदेवस्य सर्वाशुभविनाशनम् ५७ य एवं श्रावयेन्नित्यं यामक्षण

देवं न देवोऽन्यो यस्य तम् कुतः ईशम् यद्वा यस्माद्यूयं भूरिभागाः तपआदिसंपन्नाः ततो नारायणम् भजतेति विधिः ५५ मे मया श्रुतम् ५६ एतत्पुराणकीर्तनादिफलं प्रपंचयितुमाह एतदित्यष्टभिः ५७ यामंक्षणं चेत्यर्थः आत्मानमेव साक्षात्पुनाति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

 नतुस्नानादिवद्देहमात्रम् ५८। ५९। ६०। ६१ ऋगाद्यधीत्यद्विजोमधुकुल्यादियदनुविंदतेनफलमेतांपठि
 त्वाअनुविंदतइति ६२ किंचप्रोक्तमिति ६३ राजन्यउदधिमेखलांपृथ्वीम् संधिरार्षः ६४ अस्यपुराणस्यै

श्रद्धावान्योऽनुशृणुयात्पुनात्यात्मानमेवसः ५८ द्वादश्यामेकादश्यांवाशृण्वन्ना
युष्यवान्भवेत् पठत्यनश्नन्प्रयतस्ततोभवत्यपातकी ५९ पुष्करेमथुरायांचद्वा
रवत्यांयतात्मवान् उपोष्यसंहितामेतांपठित्वामुच्यतेभयात् ६० देवतामुनयःसि
द्धाःपितरोमनवोनृपाः यच्छंतिकामान्गृणतःशृण्वतोयस्यकीर्तनात् ६१ ऋचो
यजूंषिसामानिद्विजोधीत्यानुविंदते मधुकुल्याघृतकुल्याःपयःकुल्याश्चतत्फल
म् ६२ पुराणसंहितामेतामधीत्यप्रयतोद्विजाः प्रोक्तंभगवतायत्तुतत्पदंपरमंव्रजे
त् ६३ विप्रोधीत्याप्नुयात्प्रज्ञांराजन्योदधिमेखलाम् वैश्योनिधिपतित्वंचशूद्रःशु
ध्येतपातकात् ६४ कलिमलसंहतिकालनोऽखिलेशोहरिरितरत्रनगीयतेह्यभी
क्ष्णम् इहतुपुनर्भगवानशेषमूर्तिःपरिपठितोऽनुपदंकथाप्रसंगैः ६५॥ छ॥

वंप्रभावातिरेकेकारणमाह कलिमलानांसंहतिंसमूहंकालयतिविनाशयतीतितथाइतरत्रशास्त्रांतरे ६५

शास्त्रप्रतिपादितं भगवंतंनमस्करोतितमितिद्वाभ्याम् जगदुदयस्थितिसंयमात्मनोरजआदयःशक्तयोय
स्यतम् द्युपतिभिर्दैवैरपिदुरवसितःअज्ञातःस्तवःस्तोत्रंयस्यतम् ६६ उपचिताभिःउद्रिक्ताभिर्नवशक्ति
भिःप्रकृतिपुरुषमहदहंकारतन्मात्ररूपाभिःस्वआत्मन्येवोपरचितम् स्थिरंजंगमंचआलयोयस्यतस्मैभ

तमहमजमनंतमात्मतत्वंजगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिम् द्युपतिभिरजशक्रशं
कराद्यैर्दुरवसितस्तवमच्युतंनतोऽस्मि ६६ उपचितनवशक्तिभिःस्वआत्मन्युपर
चितस्थिरजंगमालयाय भगवतउपलब्धिमात्रधाम्नेसुरऋषभायनमःसनातना
य ६७ स्वसुखनिभृतचेतास्तद्व्युदस्तान्यभावोप्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारस्तदीय
म् व्यतनुतकृपयायस्तत्वदीपंपुराणंतमखिलवृजिनघ्नंव्यासमूनुंनतोऽस्मि ६८ ।।
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधार्थनिरूपणंनामद्वादशोऽध्यायः १२ ।। सू
तउवाच यंब्रह्मावरुणेन्द्ररुद्रमरुतःस्तुन्वंतिदिव्यैःस्तवैर्वेदैःसांगपदक्रमोपनि
षदैर्गायंतियंसामगाः ।।

गवते ६७ श्रीगुरुंनमस्करोतिस्वसुखेनैवनिभृतंपूर्णंचेतोयस्य
तेनैवव्युदस्तोऽन्यस्मिन्भावोयस्यतथाभूतोऽपिअजितस्यरुचिराभिर्लीलाभिःआकृष्टःसारःस्वसु
खगतस्थैर्ययस्यसः तत्वदीपंपरमार्थप्रकाशकंश्रीभागवतंयोव्यतनुततंनतोऽस्मीति ६८ ।। इतिद्वा०

सर्वपुराणसंख्यादीनुपवर्णयिष्यन् तत्प्रतिपाद्यं देवं प्रणमति य इति स्तवैर्वेदैश्च स्तुन्वंति स्तुवंति उप
निषच्छब्दस्याकाशं तत्वं छंदोऽनुरोधेन ध्यानेनावस्थितं निश्चलं तद्गतं यन्मनस्तेन यस्यांतं न विदुः सु

ध्यानावस्थितसद्गतेन मनसा पश्यंति यं योगिनो यस्यांतं न विदुः सुरासुरगणा दे
वाय तस्मै नमः १८ पृष्ठे भ्राम्यदमंदमंदरगिरिग्रावाग्रकंडूयनान्निद्रालोः कमठाकृतेर्भ
गवतः श्वासानिलाः पांतु वः यत्संस्कारकलानुवर्त्तनवशाद्वेलानिभेनांभसां याता
यातमतंद्रितं जलनिधेर्नाद्यापि विश्राम्यति २ पुराणसंख्यासंभूतिमस्य वाच्यप्रयो
जने दानेदानस्य माहात्म्यं पाठादेश्च निबोधत ३ ब्राह्मं दश सहस्राणि पाद्मं पंचोन
षष्टि च श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशति शैवकम् ४ दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पंच
विंशतिः मार्कंडेयं नव वाह्नं दश पंच चतुः शतम् ५ चतुर्दश भविष्यं स्यात्तथा पंचशता
नि च दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्त्तं लिंगमेकादशैव तु ६ ॥ सुरासुरगणाः १ क्षीरोदमथनादौ दुर्ज्ञेयत्वमेव

प्रदर्शयितुं कूर्मावतारमनुस्मारयन्नाशिषः प्रार्थयते पृष्ठे भ्राम्यत् अमंदो मंदरगिरिः गरिष्ठो मंदराचलस्तस्य
ग्रावाणस्तेषामग्राणि तैः कंडूयनात्तेन सुखेन निद्रालोः निद्राशीलस्य येषां श्वासानिलानां संस्कारास्तेषां कलाश्च
लेशाः तदनुवर्त्तनवशाज्जलनिधेरंभसां यातायातं न विश्राम्यति न तु समुद्रक्षोभादेव तत् न संस्कारवशात्तत्राह।

वेलाक्षोभस्तस्य निभेन मिषेण २ पुराणसंख्यास्तासां संभूतिं समाहारं चास्य तु श्रीभागवतस्य वाच्यं विषयः
प्रयोजनं च दानं च तस्य पाठादेश्च माहात्म्यं निबोधत ३ त्रयोविंशत्त्रयोविंशतिर्वैष्णवम् चतुर्विंशतिसहस्रा-
णि शैवकं शिवपुराणम् ४ वान्हं तु अग्निपुराणं तु दश पंच सहस्राणि चत्वारिंशत्तानि ५।६। ॥ छ ॥ स्कांदं श

चतुर्विंशतिवाराहमेकाशीतिसहस्रकम् स्कांदं शतं तथा चैकं वामनं दश कीर्त्ति-
तम् ७ कौर्मं सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तत्तु चतुर्दश एकोनविंशत्सौपर्णं ब्रह्मांडं द्वाद-
शैव तु ८ एवं पुराणसंदोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्य-
ते ९ इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपंकजे स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्संप्रका-
शितम् १० आदिमध्यावसानेषु वैराग्याख्यानसंयुतम् हरिलीलाकथाव्रातामृता-
नंदितसत्सुरम् ११ सर्ववेदांतसारं यद्ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम् वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कै-
वल्यैकप्रयोजनम् १२ ॥ ॐ ताधिके काशीतिसहस्रम् ७ सौपर्णं गरुडपुराणमेकोनविंशम् ए-

कोनविंशतिः ८ महाभारतं त्वितिहासः रामायणं ऋषिप्रोक्तं काव्यम् अतः पुराणानां संदोहः समूहश्चतुर्ल-
क्ष संख्याक एव इदानीमस्य वाच्यप्रयोजनादीन् दर्शयितुमाह तत्रेत्यादिना ९। १० हरिलीलाकथानां
व्रातः समूहः स एवामृतं तेनानंदिताः संतः सुरा श्च येन तत् ११ तन्निष्ठं तद्विषयम् १२॥ छ ॥ ॐ ॥

१३
भा॰मा॰ प्रौष्ठपद्यां भाद्रपद्याम् हेमसिंहसमन्वितं स्वर्णसिंहासनारूढम् १३। १४ तद्रस एवामृतं तेन तृप्तस्य निर्वृ
टी॰ तस्य १५। १६। १७ पारमहंस्यं परमहंसैः प्राप्यम् नैष्कर्म्यं सर्वकर्मोपरमः भक्त्या तच्छ्रवणादिपरो विमुच्यते
५३

प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वितम् ददाति यो भागवतं स याति परमां गतिम्
१३ राजंते तावदन्यानि पुराणानि सतां गणे यावद्भागवतं नैव श्रूयतेऽमृतसागरम्
१४ सर्ववेदांतसारं हि श्रीभागवतमिष्यते तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्रतिः क्वचि
त् १५ निम्नगानां यथा गंगा देवानामच्युतो यथा वैष्णवानां यथा शंभुः पुराणानामि
दं तथा १६ क्षेत्राणां चैव सर्वेषां यथा काशी ह्यनुत्तमा तथा पुराणव्रातानां श्रीमद्भाग
वतं द्विजाः १७ श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन्पारमहंस्यमेक
ममलं ज्ञानं परं गीयते तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं तच्छृण्वन्वि
पठन्विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः १८ कस्मै येन विभासितोयमतुलो ज्ञानप्रदी
पः पुरा तद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा॥ ॥ १८ श्रीभागवतसंप्रदायप्रवर्त
करूपेण भगवद्ध्यानलक्षणं मंगलमाचरति कस्मै ब्रह्मणे अतुलः असमः अयं श्रीभागवतरूपः पु
राकल्पादौ तद्रूपेण नारदाय तद्रूपिणा नारदरूपिणा कृष्णाय व्यासाय तद्रूपिणा योगींद्राय शुकाय नराल्प

तत्सारं सत्यं श्रीनारायणाख्यं तत्त्वं धीमहि १९ इतिगायत्र्यैवयथोपक्रममुपसंहरनायन्याख्यब्रह्मवि
द्येयमितिदर्शयति तमेवदेवतारूपेणगुरुरूपेणचप्रणमति नमइतिद्वाभ्याम् व्याचचक्षेव्याख्यातवा
न् २०।२१।२२। २३ भावार्थदीपिकामेतांभगवद्भक्तिवत्सलाम् परमानंदपादाब्जभृंगश्री श्रीधरोऽक

योगींद्रायतदात्मनाऽथभगवद्राताय कारुण्यतस्तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं स
त्यंपरंधीमहि १९ नमस्तस्मैभगवतेवासुदेवायसाक्षिणे यइदंकृपयाकस्मैव्या
चचक्षेमुमुक्षवे २० योगींद्रायनमस्तस्मैशुकायब्रह्मरूपिणे संसारसर्पदष्टंयो
विष्णुरातममूमुचत् २१ भवेभवेयथाभक्तिःपादयोस्तवजायते तथाकुरुष्वदेवेश
नाथस्त्वंनोयतःप्रभो २२ नामसंकीर्त्तनंयस्यसर्वपापप्रणाशनम् प्रणामोदुःखश
मनस्तंनमामिहरिंपरम् २३ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यांसंहि
तायांवैयासिक्यांद्वादशस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः१३॥ समाप्तोयंग्रंथः ॥ छ ॥ ॥

रोत् १ स्वबालल्लपलालापैःस्वलीलापरिनर्त्तितैः प्रीयतांपरमानंदनृहरिःसद्गुरुःस्वयम् २ श्रीप
रमानंदसंप्रीत्यैगुरुत्वंभागवतंमया तन्मतेनेदमाख्यातंनतुमन्मतिवैभवात् ३॥ ॥इतिश्रीभागवते
महापुराणेश्रीभागवतभावार्थदीपिकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांद्वादशस्कंधेत्रयोदशोध्यायः१३

श्रीकाशीविश्वनाथपुरी महल्ले कचौरीगली लक्ष्मण चौबे के विद्याप्र
काश यन्त्रालय में श्रीमद्भागवत श्रीधरी टीकासहित छापीगई
लिखा महादेवतिलकने छापनेवालामहेश जिस्कोलेनाहो कुञ्ज
गली के फाटके पश्चिम वलदेवदासकेदुकानपर मिलेगी सं.१९२ ईसा.
बे.१२